No. १४४३

Title जागदीशी सिद्धान्तलक्षणं

Author जगदीशः

Extent ३० Age x

Subject न्यायशास्त्रम्

जागदीषीसिद्धांतलक्षणम्

१४४३

खंडित

आगदीशी सिद्धांत लक्षणं

33

त्वादि५

१ श्रीगणेशाय नमः। यावद्वह्नित्वावच्छिन्नस्य सर्वस्यैव धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्वह्नित्वाद्य
वच्छिन्नत्वादव्याप्तिरित्यन्यथाव्याचष्टे। प्रतियोगितानवच्छेदक इति। यो धर्म इति॥ तथा च प्रतियोगितावच्छेदकेत्यस्याभावप्रधा
ताद्दश२ ननिर्देशतयास्ववच्छिन्नपदस्य अवच्छिन्नप्रतियोगिताकपरतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभिन्न
त्वं लभ्यते प्रतिनावच्छिन्नपदवैयर्थ्यमिति ध्येयं। यद्वा स्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपदं प्रतियोगितावच्छेद
यद्यपि५ कधर्मपरं तेनैतन्नन्तरमवच्छिन्नेनेति पदं रणीयमिति भावः। ननु चैवं पर्वते महानसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीतिसिद्धस्य हेतुम दि५
न्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यव्याप्तितादवस्थ्यं। साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नायाः
वृ प्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्त्य
धिकरणाभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकस्य वाच्यमित्यपि केचिन्न प्रत्येकमुभयत्र पर्याप्तिसंबंधेनासत्तोऽवच्छेदकत्वस्यो (म०
भयत्रपर्याप्तिसंबंधेन सत्त्वायोगात् तेन च प्रमेयाश्रयवानधूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकेतराप्रसिद्धेरिति वाच्यं तदि २
तरपदेन स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विवक्षितत्वात्॥ साध्यतावच्छेदकभिन्नो यः साध्यनिष्ठो धर्मस्तदनवच्छेद्यप्रति

न च ताद्दशावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं स्वनवच्छिन्नत्वस्य सदोष५

२ नव्यपक्षे साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकत्वस्य विव
क्षितत्वाददोषः २

लानुसरणवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयं। अपि च प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः तथाहि। साध्यतावच्छेदकेति। साध्यवत्तिपदु
टत्वादिके तदनवच्छेदकप्रतियोगिताकस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति भावः २

योगितानतिरेकश्चानया सतितादृशप्रतियोगिताप्रसिद्धसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैवाव्याप्तित्वसंभवात् साध्यतावच्छेदकस्य तादृ
शप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं प्रविष्टं येनान्यथा वनवैयर्थ्यापत्तेः। प्रमेयसाध्यकस्थले तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेश्च धर्ममात्रस्यै
वप्रमेयवृत्तित्वात्। एवं केवलेतादृशप्रतियोगिताप्रसिद्धत्वनिवेशो न संभवति साध्यतावच्छेदकतदितरोभयावच्छेद्यभिन्ना
यावह्नित्वसत्त्वादिद्वित्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायास्तत्त्वन्यत्वं वह्नौ नास्तीति वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिश्च वह्निमान् धूमादित्या
दौ वह्न्यादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैव वह्निनिरूपितव्याप्त्यभावादाह तद्धर्मावच्छिन्नेनेति। द्रव्यत्वा
दिरूपेणाधूमे वह्निव्याप्यत्वस्य धूमसामान्ये वा तन्न वह्निव्याप्यत्वस्य वारणाय विशिष्य लक्षणं निर्दिशति तद्रूपावच्छिन्नेत्या
त्यादिना तद्धर्मावच्छिन्नहेतुकतादृशधर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिप्रतिप्रकारविधयाजनकतावच्छेदकमित्यर्थः। तेन व्या
प्तिपदेनापि तादृशसामानाधिकरण्योक्त्यानयोर्नहस्य महानसीयधूमवह्निसामानाधिकरण्यस्यैवातिरिक्तत्वं ह्यधिकव्याप्य
त्वमिति व्याप्तेः सामान्यरूपता लाभाय यथा चरितिपर्वतीयेन के [illegible]। ननु दण्डिमान् दण्डसंयोगादित्यत्राव्याप्तिश्चालनीया
येन दण्डमात्रस्यैव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। न च [illegible] साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रा
४ तेजं न कृतायां विषयाविधयावच्छेदकाद् ४

वह्नित्यादिः

१ वच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नमिव विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्य तेपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नप्रति

२ अत्रजातिपदंकि मर्थं· योगितावच्छेदकत्वं ग्राह्यं· अन्यथा पर्वते महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमान्नास्तीति प्रतीत्या विशिष्टवह्नित्वस्य सादि २

ति तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया वह्निमान्धूमादित्यादाविव जौमद्रानपवत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्· घ घटादिगतंरूपादि साध्यं

सादि४ टेघटसमवेतत्वविशिष्टजातिमान्नास्तीति प्रतीत्या विशिष्टजातेस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्· तथा च तद्द्रव्यान्ना

सादि५ स्तीति प्रतीत्या तज्जातिविशिष्टद्रव्यत्वेनैव अवच्छेदकत्वावगाहनात्· पृथ्वीद्रव्यत्वानां द्रव्यत्वतदितरोभयानवच्छिन्नप्रद

त्वमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तस्माव सत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं॥ प्रमेयद्रव्यवान्नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वोपल

मा चस्यै ४ क्षितस्यैव तद्द्रव्यवान्नास्तीत्यादावपि तत्त्वोपलक्षितद्रव्यत्वे वा वच्छेदकत्वकल्पनात्· केवलस्यावच्छेदकत्वासंभ

वएव विशिष्टस्य तथात्वस्वीकारात् अन्यथा प्रमेयत्वविशिष्टद्रव्यत्वेपि तथात्वापत्तेरित्यत आह॥ द्रव्यादाविति॥ हेतुमति द्र रामः

व्यसामान्याभावसत्वात् द्रव्यत्वमपि तादृशावच्छेदकमेवेत्यत उक्तं परंपरासंबंधमिति॥ तथा च स्वाश्रयसंयोगित्वरूप १ वर

2 परंपरासंबंधेन द्रव्यत्ववतो दृष्टिः साधनवत्यभावविरहान्नाव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नायास्त्वे

हुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः प्रविष्टत्वात्‌ अन्यथाविषयितयारूपत्वादिमतोज्ञानस्यसम्बा
येनाभावस्यहेतुमतिसत्वाद्रूपदानपृथिवीत्वाक्रियादावव्याप्तिप्रसंगादितिभावः यदिवह्न्यादिनिर्म्मुक्तधूमं
दंडव्यक्तेरवच्छेदकत्वावगाहिप्रतीत्यभावान्न दंडीनास्तीतिप्रतीत्यानत्वाविशिष्टदंडव्यक्तेरेवअवच्छेदकत्वं
सामान्य० पुनः दंडीनास्तीतिप्रतीत्यन्यथानुपपत्यादंडस्यावच्छेदकत्वसिद्धौप्रमेयदंडवान्नास्तीत्यादेरपितन्मात्रावच्छे
दकत्वेनैवसामंजस्याविशिष्टस्यतत्त्वावच्छेदकत्वाकल्पनात्‌ तथाचकथमुक्ताव्याप्तिरितुमतेः तदारूपत्वस्यन
वृत्तिजातिमद्गुणरूपादिक्रियादावव्याप्तिपूर्ववोक्तमेवनीलत्वपीतत्वादीनांरूपत्वस्यनवृत्तिजातीनांसाधनवति
ष्ठाभावप्रतियोगितायानिरवच्छिन्नावच्छेदकत्वात्‌ रूपवतिनीलोनास्तीत्यादिप्रत्ययापातेः तत्राह येनदंडाद्यदीव्या
पा३ दियद्धर्मेतत्तथाचतत्त्वाप्यवृत्तिजात्याश्रयत्वसंबंधेनरूपत्वमेवसाध्यतावच्छेदकमितिभावः साध्यता
वच्छेदकमितिअनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः तथाचदर्शितव्याप्तिज्ञानानंतरंप्रशेरंडत्वप्रकारिकादंडत्व
द्वानित्येवानुमितिः नतुदंडिमानदंडप्रकारिकापितस्याव्यापकतावच्छेदकत्वेनायहात्‌ कारणाबाधेनतदंस
वच्छि

व्याप्तिपञ्चकटि ७

४लेशोपीतिधेयं वच्छिन्नवत्ता ३ त्रा २ पा २

३ भवात्तद्व्यक्तिपुरस्कारेण तद्दंडसंयोगादिहेतुकैव दंडिमानित्यनुमितिरिति भावः। वस्तुतो दंडत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वे
दंडिमानयमित्यनुमितिर्न स्यात् दंडानां व्यापकतानवच्छेदकत्वादिति स्वरसः। एवं दंडत्वादिकमिन्नमादाय परामर्शे।। तेनैव दंडव्यक्ती तत्र २
नामेव स्वरूपज्ञाने दंडत्वजात्याश्रयाधिकरणत्वं लक्षणापरंपरासंबंधेन साध्यतावच्छेदकत्वलाभात्। दंडिमानित्यनुमि
3 तेर्नानुपपत्तिरिति तत्त्वं। केचित्तु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिग्रहानुमित्योः कार्यकारणभावभेदात् यत्र दंडत्वादिविशिष्टं
साध्यतावच्छेदकं तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्य साध्यतावच्छेदकतानवच्छेदकः
रूपैव व्याप्तिः। तद्विशिष्टावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजिका। यत्र परंपरया दंडत्वादिकमेव अनुमितौ विधेयतावच्छे
दकं तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः परंपरया तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिश्चानुमि
एव ३ तिप्रयोजिके ति सामानाधिकरण्यांशे दंडादेः प्रवेशाप्रवेशकृतं दंडिमान् दंडत्ववानित्यनुमित्योर्दंडादिविषयताक राम०
प्ता त्वनियमइत्याहुः।। यत्र दंडत्वधर्मिकनिरूढत्वानवच्छेदकत्वज्ञानस्यैव कार्यतावच्छेदकं दंडावच्छिन्नविधेयताकानुमिति। २
त्वमित्यनुमितेर्दंडप्रकारकत्वेनानुपपन्नमिति तदुच्छं।। परंपरया दंडत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वस्यापि तादृश

ज्ञानकार्यतावच्छेदकतया सर्वत्रैव दंडिमान् दंडत्ववद्धूमस्तत्कमर्थप्रकारकानुमित्यापत्तेः । ऽमयधर्मावच्छिन्नस्यैव सामग्रीसंभ

वादिति दिक् । अपि तु नोक्तव्याप्तिज्ञानं दंडिमान् वह्निसंयोगाद्वान्वा इत्याद्यनुमितिहेतुः अपि तु वक्ष्यमाणान्योन्याभावघटि-

दी तव्याप्तिज्ञानमेव अत एव वैयधिकरण्यावच्छिन्नमित्यादिग्रंथोपि संगच्छते इत्याहुः ॥ नव्यास्तु ॥ दंडिमान् दंडत्वाद्धूमानुमितौ स गादिता ३

योगेन दंडत्वादेः प्रकारत्वं न तु किंतु स्ववृत्तिपुरुषत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसंबंधेन । न चैवमनुभवापलापापत्तिरिति वा

च ५ च्यं । दीधितिकृन्मतेपि दंडत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मविधया संयोगस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गविधया वा प गादिता

तायायतेस्तत्स्यत्वात् । एवं च दंडत्वमित्यादिग्रंथाभावार्थो न विवक्षितः । परंपरासंबद्धं तादृशसंबंधावच्छिन्नमित्यर्थः । हेतुमा

न्निष्ठाभावीयतानिरूपकं परं ये ये संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकेति प्रतियोगितायां वक्ष्यमाणसाध्यतावच्छेदकसं

ति ३ बंधावच्छिन्नत्वविशेषणादेव नाव्याप्तिरित्याहुः ॥ यद्रूपविशिष्टे यस्य पक्षत्वमाह ॥ इत्थं चेति ॥ योऽवधारणात्त्वित्यादौ व्या

प्तिस्यापक्षस्थलीयहेतौ न तथात्वम् । यायः पक्षनिर्देशं विना नस्यीत् । अतः इदं यवदेन तन्निर्देश एवमग्रेपि । पर्वतो द्रव्यो धर्मिणितात्रत्वे

न गुणकर्मान्यत्वात् साध्यताभ्रमनिरासितइदमितिपक्षनिर्देश इति तत्त्वं ॥ एवमपि इदंत्वविशिष्टद्रव्यो गुणकर्मान्यत्वात् सा

सामानाधिकरण्ये

यत्रपर्वतेचलक्ष्येचवह्निर्मोजातः तत्रपर्वते तत्त्ववि
शिष्टमनुद्दयात् पर्वते च तदा दोषे अधिकरणता

४ ध्यतासंबंधस्यानिरासादिति। गुणत्वादावव्याप्तेरिति। गुणत्वादावभावादित्यर्थः। तथा च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं न गुणस्ये

ति। यद्यपि अत्र वक्ष्यमाणनामिः यद्वेतत्त्वेनत्वाख्यत्वादिति तद्धर्मविशिष्टधर्मत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतातादृशैरेव धर्मवाद्विनिप्रती

५ त्यययस्तौ धर्मत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वेमानाभावात वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यव

च्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेस्तथापि हेतुतावच्छेदकधर्मे स्वाश्रयाधिकरणीभूतयन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्या स्वं हेतुतावच्छेदके

धिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः तथाविधं हेतुतावच्छेदकाश्रयस्याधिकरणमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नंकत्वस्य

(धिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वेन्नाधिकरणेत्यनेन विवक्षितं वह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृशे हेत्वधिकरणं धूमाधिकरण

मात्रं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ च तादृशे हेत्वधिकरणं द्रव्यमेव न तु गुणादि विशिष्टसत्तात्वेतन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेद

द्रव्यनिष्ठा कत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वादिति ध्येयं। साधनभेदेन व्याप्तिभेदात् यत्र साधनतावच्छेदकं नाधिक राम

रणतावच्छेदकं तत्र तदाश्रयसामानाधिकरण्यमेव निवेश्यमित्यपि वदन्ति। ननु सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तस्य प्रति ४

धर्मं भिन्नत्वादेकैव वह्निसाव्याप्तिरिति परामर्शाय युं यो धूमसामान्ये वह्निसामान्यस्यैकाव्याप्तिरिति व्यवहारोऽनुपप

नन्वस्यतत्राह। सामानाधिकरण्येति तथा च वह्नित्वधूमत्वादीनामैक्यात् एकधर्मावच्छिन्ननिरूपिता एकधर्मीवच्छिन्नाधिक

धूर रणता का व्याप्तिरिति तदर्थस्यार्थः॥ वह्नित्वधूमत्वानुगमादेव तत्र व्याप्तौ ऐक्यव्यवहारः नन्वेवं सत्यगत्या व्याप्तेरैक्यमिति भावः॥ न

चैवं महानसीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य कुतस्य पक्षवृत्तिधूमादावसत्त्वात् पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य च प्रागन

नुभवात् कुतः परामर्शोऽत्याशंकायामैक्ये वह्निसाव्याप्तिरिति परामर्शोऽपि सिद्धान्तयन्थोः संगतः इत्यत आह॥ वस्तुतस्त्वितिसमाहि

तितथा च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणत्वासंभवान यद्वेतदुक्तिज्ञानादपि अनुमितिः स्यादिति भावः॥ न च धूमादिव्यापकवह्न

िसमानाधिकरणधूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिंगकानुमितिहेतुत्वादुक्तव्याप्तेरसाधारण्येपि न क्ष

त तिरिति वाच्यं यस्य धर्मांशे विषयविधया अनुमितिजनकतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थत्वात् धूमत्वादेस्तत्र निवेशेन तद्वदित्यस्यैव व्या

प्तित्वादिति भावः धूमत्वादिमतीति तथा च तस्येति महानसस्थं तत्पदं तस्येत्यक्षरोचोभयत्रैवान्वितमिति भावः॥ ननु साधननि

त्या ष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेपि स्वैकवह्नौ चयथानुपपत्तिस्तत्र स्वस्यैवतृष्या विशिष्टसत्त्वव्यापकीभूत तद्व्यक्तिसमानाधि किंचविर

करणयवतः सत्त्वस्य गुणादेरपरामर्शात् गुणोपि द्रव्यत्वानुमितिः स्यादत आह तद्वतीति॥ तादृशसामानाधिकरण्यवतीम

३परामर्शीयसिद्धांत४ पतो ६विषयविधया च१

५ र्थे। तथा च तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारिकैव पक्षधर्मताधीरनुमितिहेतुः तत्रैनीलधूमत्वप्रका
रकबुद्धौ घटत्वस्येव स्वरूपतएव धूमत्वस्य भानं न तु धूमत्वत्वेनेति तेनोक्तरवमितिभावः ॥ आद्येति ॥ तथा च तामस्यादावेव प
र्वतीयवह्निधूमयोः सन्निकर्षात्तयोः कथं व्याप्तिग्रह इति परामर्शीयपक्षवृत्तिभाव इति ध्येयेति ॥ तथा चैतामभिप्रेत्यैव पर
5 के वह्निसाध्यव्याप्तिरिति ग्रंथ इति भावः यत्रैकमेव वह्निसाध्याधिकरणं तत्रैव पक्षे बाधरुपत्तेः इत्यादि यादाद्यापाधभिन्ना एव च दृश्य
त्वादौ साध्ये रूपत्वव्याप्यजातिमतो हेतुत्वे तत्रैहेतुतावच्छेदकीभूतभिन्नानीलत्वादिजातीनां नानात्वेनद्वितीयापि चक्षुविधिमैवेति तु
मतव्यं कोचित् ॥ आद्याभिन्नाः अनुमितिजनकतावच्छेदकरूपात् भिन्नाः द्वितीयालक्षभिन्नेत्यनुमितिजनकतावच्छेदकरूपाद्भिन्ने
वेत्याहुः वृक्षः कपिसंयोगीत्येतत्पदार्थस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽन्यायमितिपक्षनिर्देशात् मात्रपदापिक्षमते संयोगसामान्याभावस्या
त्रैस्यैव द्वयोरभावात् कथयीति वृक्षमात्रे कपिसंयोगाभावात् न एतत्पक्षनिर्देशोऽनाचाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्यैव हेत्वधिकरणोनि
मर रवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपस्य निवेशात् उक्तव्याप्तिर्दुराससंभवात् प्रतियोगिवैय्यधिकरण्यविशेषणप्रवेशोमूलकृतामनु रामं०
चित इति वाच्यं आद्ये समाधास्यमानत्वादिति भावः तत्र समानाधिकरणांनांनरुद्धावामत्वादि सर्वावच्छेदेन सर्वत्रेइमे ५

४यद्द्यसाधिकाग्निवृ४ ५विषयविधायाय५ म४ किंतु व्यवहारोपयिकीति५

गगनादिसंयोगस्य सत्वात् कुतस्तत्सामान्याभावस्य वैशिष्ट्ये संभव इत्यत आह ॥ संयोगस्येति वृक्षत्वेति शाखाद्यवच्छेदेन तत्र तत्संयो
गस्य त्वेपि वृक्षत्वावच्छेदेन कस्यापि कपिसंयोगस्य तत्र सत्वात् तदवच्छेदेनैव संयोगसामान्याभावसंभव इति भावः । वच्छेदकभेदेनैकत्र भावाभा
वयोः समावेशादिति भावध्यानन्त्वेवं वृक्षे संयोगसामान्याभावस्य कुतो नाध्यक्षमत आह ॥ तेषेति ॥ तत्र संयोगसामान्या[illegible]वयोः समावे तै २
विशादिति भावध्यानन्त्वेवं वृक्षे संयोगसामान्याभावस्य कुतो नाध्यक्षमत आह ॥ तत्र चेति भावे सत्वादिरूपस्य प्रतियोगिता संबंधेनया
दि· तथा च संयोगसामान्याभावस्य कस्यापि प्रतियोगिनः [illegible] वस्यापि [illegible] योग्यप्रतियोगिकत्वादिति नाध्यक्षमिति भावः ॥ ननु प्रतियोगिताव
[redacted] च्छेदकविशिष्टस्यैवं यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनो योग्यत्वमत्यंताभावग्रहे तंत्रं न तु योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वं तत्र मध्यागुणोपि संयोगसामा
न्याभावस्य तादृशप्रत्यक्षं न स्यादत आह ॥ यदीति ॥ यदीति· सर्वावयवावच्छेदेन प्रतियोगिग्रहात्मकाद्दोषाद्धेतुर्धानैवमपि अपि ३
प्रतियोगिग्रहोत्पत्तिदशायामेव तत्प्रत्यक्षं दुर्वारं प्रतियोग्युपलंभकसामग्र्यां दोषत्वोपगमात् · प्रतियोगिनस्तु पलब्धियेत
इति युक्त्या तस्या एव व्याप्रसक्तत्वादिति भावः ॥ प्रतियोग्युपलंभकप्रदोषाभावस्य संयोगसामान्याभावप्रत्यक्षे कार्यसहभावेन
हेतुत्वोपगमान्नोक्तदोष इत्याहुः । न चोत्तिमानमितिपरेणान्वयः । योग्यदीयेतियोपज्ञातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावि

पि यदीति १

४ निरुक्तसाध्यकानुमाने विशेषगुणं तदा समानाधिकरणैकमात्रवृत्तिगुणत्वहेतौ शब्देतरार्थकस्यांतरपदस्य सा
समवाय र्थकत्वं तैः समर्थितं । यद्यदीयानां यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानां यावतां प्रत्येकावच्छिन्नाप्रतियोगिताकमा

६ च्छिन्नं यत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्धर्मवत्वान् सतज्जात्यवच्छिन्नतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानित्यर्थः तेन
स्वरूपासिद्धेर्वासिद्धसाधनं जात्यपादानात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यापि न व्यभिचारः ४। व्याप्यमा ८
न च सत्वगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावानादाय स्वरूपासिद्धेर्वारकस्य द्रव्यावृत्तिपदस्य वैयर्थ्यं व्यभिचारवारकस्यैवासिद्धिवारकस्या
पद४ पि विशेषणस्य सार्थकतायाः पक्षधरमिश्रादिसंमतत्वात् तत्पक्षे नियमः सामान्यवत्वे सति विशेषगुणत्वसमानाधिकरणत्वाब
(हिरिंद्रियग्राह्यत्वादिति हेतावसिद्धिवारकस्य शब्देतरार्थकस्य विशेषगुणान्तरपदस्य प्राच्यमतपालकैरेतैः सार्थकत्वं समर्थितं)
(यद्धायदीयया यद्विशेषाभाववान्नित्यस्य यो यदीयानां यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानां यावतां विशेषाभाववान् प्रत्येकावच्छिन्नाभा)
6 ववान् स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः । तथा च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनां प्रत्येकावच्छिन्नाभाववद्द्रव्यत्वस्य पक्षे सत्वा
न्नासिद्धिर्वा व्याप्यत्वविशेषणात्त्वमिति ध्येयम् । यो यद्धर्मेण न वृत्तिधर्मावच्छिन्नयावदभाववान् स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववान् इत्यर्थे
त्त संयोगत्वं न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटावृत्तिसंयोगत्वादिवृक्षान्यासमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गते राम ६
पक्षे स्य वृक्षादौ स्वरूपासिद्धत्वादनुपादेयासंयोगयावद्विशेषाभाववृत्तिनश्च सर्वावयवावच्छेदेन वृक्षादौ गगनादेरेकत्वसंयो

७प्रतियोगिताक

वयवा २ संयोग

गोत्वाद्यवाछिन्नस्यैवाभाववविरहात्· यावद्विशेषाभाववत्त्वं पक्षे स्वरूपासिद्धमिति वाच्यं॥ अतिप्रसंगभंगाय शाखावच्छि
नेऽनवच्छिन्नवृत्तिकसंयोगप्रतीतिगोचरत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्व यावृक्षे व्याप्यवृत्तितागानसंयोगस्यासंभवाच्छिन्नभावप्रा
पत्तद्दर्थः ३ चांमतेऽयुत्वतत्त्वयोरनुगमाद्याह॥ एकावच्छेदेनेति तृतीयानुभवाद्युपाधेः साधनाव्यापकत्वरक्षायै· न चैवं तन्नसंयोगाभा इद ३
वस्यानुगोव्याप्यवृत्तित्वादेकावच्छिन्नत्वेन साध्यव्यापकत्वदुर्घटमिति वाच्यं॥ एकावच्छेदेनेत्यनेन निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशि
ष्टस्याविवक्षितत्वात्· न च तथापि कपिसंयोगसामान्याभाववति वृक्षे निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य तदीययावद्विशेषाभाव
व्या ६ वत्त्वस्यासत्त्वादुपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यं। जात्यवच्छिन्नाभावस्यैवोक्तव्याप्तौ साध्यविधयाप्रवेशात् कपिसंयोगाभा
वस्य च अन्यथात्वेन तत्प्रतीतदीययाद्विशेषाभाववत्त्वस्योक्तरूपेणाव्यापकत्वेपि क्षत्यभावात् अनयाभिप्रायेणोत्तादिसामान्याभा
च वस्य वृक्षे सत्त्वात्· तत्रैव निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यासत्त्वादेवोक्तोपाधेः साध्याव्यापकत्वमे मणु
वेति वाच्यं· गुणविभाजकजातेरेव हेतुसाध्ययोः प्रवेशात्· केचित्तु· एकावच्छेदेनेत्यस्य अवच्छेदकतासंबंधेन तत्तदभावा
धिकरणीभूतदेशस्य अवच्छेदकतासंबंधेन अभाववत्त्वेनेत्यर्थः। तथा च तद्विशिष्टयावद्विशेषाभाववत्त्वमुपाधिरित्या

तद्विशिष्टं 　　　　　　　　त्वादितितर्हि ४ 　　　　न्ना।

रं॥ यत्तु एकावच्छेदेनेत्यस्य प्रतियोग्यनवच्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टेत्यर्थमाह तद्विशिष्टं व्याप्यवृत्तिरूपादीनां विशेषाभावस्यैव
च्छेदकाप्रसिद्ध्यातत्स्वनवच्छेदकस्याप्यसंभवेन तत्रैव साध्याव्यापकत्वात् तदवस्थ्यादितिरिक्तं यत्र प्रत्यक्षिनाहत्वमनुगतानुस्मानमाशंक्या
निषेधति एतेनेति वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः व्यर्थैति। संयोगसामान्याभावस्यत्वन्मते केवलान्वयितयातत्साध्यतायामनुभाव
वत्त्वाक्षिपस्यैव संप्रत्यक्षत्वादितिभावः॥ अयास्तु अभाववत्त्वमेव हेतुरतस्त्राह॥ आत्मत्वादुव्यभिचारेत्वादेरूपग्रहः अवयवघोपनि
गुणत्वोपाधेने स्वाभावेन साध्याभावो न व्यापकतयादोषत्वसंयोगस्यैव साध्याभाववतया वृक्षादौ तत्स्वप्रत्वात् नापिव्यभिचारो
न्नायकतयावतएवतथापिस्वव्याप्यत्वेन साध्यस्यपर्यवसितित्वो भावो न्नायकतयादूषकत्वं बोध्यं संयोगसामान्याभावो नैव्र 　व
वृत्तिः निर्गुणत्वाद्व्याप्यत्वादित्यनुमानेनापिवृक्षः संयोगसामान्याभाववान् इत्यनुमितेः प्रतिरोधादितिध्येयान ऽयोपद्धमेस्या
स्या 　नवच्छेदक॥ सतदभावोवच्छेदक इतिव्याप्येववृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वं सेत्स्यतीत्याशंक्यानिराचष्टेनचेति 　गम
गुणादीतितयाचव्यभिचारान्नोक्तव्याप्तिरितिभावः॥ ननु वृक्षत्वसंयोगसामान्यभावावच्छेदकं संयोगसामान्यानवच्छेदकत्वा ७
तद्विशिष्टैव व्याप्तिर्वाच्या प्रमेयत्वसत्वादेः पक्षसमत्वादतः स्वरूपासिद्धिमाह॥ यथाचेति। प्रतियोग्यमिति भिन्नत्वेपीतिपरे

१ अप्रयोजकत्वादितिः ननु निरुपाधिकत्वमेव प्रयोजकमत आह॥ निर्गुणत्वादेरिति।

गान्वयः ॥ ननु अव्यवहितपूर्ववर्तितायाः अवच्छेदकं न दण्डत्वं अतिप्रसंगात् किंत्वव्यवहितपूर्ववर्त्तिजातीयतायाः सा चाभिन्ना दण्ड
त्व त्वसंयोगस्य तावानुरूपं दण्डत्वमाह वह्निति ॥ तत्सामान्यस्येति ॥ घटपूर्ववर्त्तित्वसामान्यस्य वह्निसामानाधिकरण्यसामान्यस्य चेत्यर्थः ॥
केचित्तु ॥ कथितं आपाततः प्रयोजकत्वमन्यथा तत्र भावानवच्छेदकत्वहेतुना तत्र दवच्छेदकत्वमेव कुतो न वृक्षत्वादेः साध्यत्वे वृक्षत्वा
द्यवच्छेदेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनां असत्वेपि संयोगसामान्यस्य संभवादित्यभिप्रायकेः पंग्रंथ इत्याहुः ॥ गुणस्येति ॥ सामान्याभा
व इति परेणान्वयः ॥ ननु आद्यक्षणे घटे गुणो नास्तीति प्रत्यक्षमसंभवि संनिकर्षाद्यभावात् प्रथमक्षणे घटे गुणो नास्तीत्या
दिव्यवहारादिकं च संसर्गप्रमाणकमतः स्थानान्तरमाह ॥ प्रत्ययावच्छेदेनेति ॥ तदानीं जन्यभावसत्वे प्रत्ययस्य व्याहन्येतेः
तिभावः ॥ ननु महाप्रलये मानाभावात्तदवच्छेदेनेत्ययुक्तमत आह ॥ तथेति ॥ ननु उक्तप्रतीतिः पर्वते वह्निहुताशनावच्छेदकत्वा
भावे शिखरे शिखरावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावे वा हुताशने ऽवगाहते न तु पर्वते तादृक् हुताशनाभावं इति यदि ब्रूयात्तदाप्याह ॥ वृत्ते
रिति वृत्तेः संबन्धस्य वृत्तिमतः संबंधवतः ॥ तथा च योयदवच्छेदेन यदीययत्संबंधाभाववान् सतदवच्छेदेन तद्यत्तत्संबंधाव
च्छिन्नाभाववानित्यादि शिखरावच्छेदेन संयोगसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावसिद्धिरिति भावः ॥ एवं समवायसंबंधेनापि द्रव्ये

स्यदैशिकमव्याप्यवृत्तित्वं दशासनघटइतिप्रत्ययात् इतिध्येयेन नत्तद्व्याभावप्रयोजकत्वमन्यथातद्व्याप्यायेन योपदीययत्संबंध
वानसततत्संबंधेनतद्वानितिव्याप्त्यापिकुंडादिसंयोगिनोवदरादेःसंयोगेनकुंडादिमत्त्वापत्तेरित्यरुक्तावाह॥एवमितिमेदोविशेष
॥घटवत्यपिकालेइदानींतत्तौनघटइतिप्रतीत्यातत्त्ववच्छेदेनएतत्कालेघटाभावः।तथाघटवत्यपिकपालेघटनाशदशायामिदा
नीमिहकपालेनघटइत्यनुभवात् एतत्कालावच्छेदेनकपालेघटध्वंसमात्राभावःसिद्ध्यति॥नचेदानींतत्रघटइतिप्रतीतौतत् साद्दि४
त्कालावच्छेदेनतत्रैवघटाभावोविषयोनतुतत्त्ववच्छेदेनैतत्कालेतत्रैवेतिवाच्यं॥ननुघटाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेएतत्कालस्यतद
8 वच्छेदकत्वावगाहनेप्रतीतेर्भ्रमत्वापातात्।नचतथाप्येतत्कालस्यवृत्तिघटस्याभावएववृतेनतुभासतांतत्रेतिवाच्यं।कालस्यप्रति
योगितुल्यावग्रहेऽपितादृशप्रतीतेस्तत्त्ववच्छेदेनसमयेघटाभावावगाहित्वस्यानुभविकत्वादितिभावः।तथाचेति॥गुणावत्त्वस
योगवद्द्रव्यत्वात्वह्निमान्धूमात्समयोघटवानेतत्कालत्वात्कपालंघटवत्घटध्वंसादित्यादावव्याप्तिवारणायेत्य
मू२ र्थः।तदिति॥असमानाधिकरणान्तेदंत्वमित्यर्थः।नोपादेयंचेति॥येनरूपेणयेनसंबंधेनचयदव्याप्यवृत्तितेनरूपेणतेनसंबंधे राम ८
नतस्यसाध्यतायांनोपादेयमित्यर्थः।तेनसंयोगत्वेनाव्याप्यवृत्तेरपिसंयोगस्यसमवेतत्वेनसाध्यतायांकालिकत्वपक्षव्याप्य
२संबंधेनयद्व्याप्यवृत्तितेनसंबंधेनतस्यसाध्यतायांनोपादेयमित्यर्थः।तेनसमवायेनव्याप्यवृत्तिद्रव्यत्वात्सत्वादेः२

वृत्तेरपिद्रव्यत्वस्यसमवायेनसाध्यतायांचनप्रतियोगिव्यधिकरणायदर्शितियंहिसमवायेनव्याप्यवृत्तेरपिद्रव्यत्वसत्तादेःकालिके
नसाध्यतायांतदुपादेयमेवाव्याप्यवृत्तिसाध्यकेसंयोगाभाववान्[...]गुणत्वादित्यादौकपिदेवनदेयंव्याप्यवृत्तिसाध्यकेहिप्रयो
साधन ३ जनविरहात्‌सर्वत्रैवनदेयमित्यावेदयितुंसर्वथैवेत्युक्तं॥साध्यभेदेनेतिसाध्यताघटकसंबंधादेरप्युपलक्षणं।अनुगमयितुंयद्यपिव्याप्य
वृत्तिसाध्यकस्थलेतद्विशेषणानुपादानेऽपिव्याप्तिःसाधनवतिस्यरादौसमवायेनसत्ताभावस्यापिकालिकादिसंबंधेनवृ
त्तेः।नचाभावेहेत्वधिकरणावृत्तित्वस्यविशेषणानुपादानेयाविवक्ष्यमाणान्नोक्तदोषः॥तथासत्यपिद्रव्यत्वमूर्त्तत्वसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तेः।द्रव्यत्व
स्वरूपसाध्याभावस्यविशेषणानुपादानेयावृत्तिविरहात्‌।द्रव्यभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापिद्रव्यत्वानतिरिक्तत्वात्‌।नचाभा
वत्वप्रतीतेःप्रमात्वरक्षार्थमभावाभावस्यातिरिक्ततयोक्तातिव्याप्तिवारणमितिवाच्यम्‌।अभावत्वंचेत्यग्रिमग्रन्थेनभावा
भावसाधारणस्याभावत्वस्यनिर्वचनविरोधापत्तेः।घटत्वाद्यभावस्यकालिकादिसंबंधावच्छिन्नाभावेस्वरूपसंबंधेनसाध्येगगन
त्वादिहेतावव्याप्तेस्तथाप्यनुद्धारस्तद्विशेषणानुपादानेगगननिष्ठस्यघटत्वाभावस्यैवतादृशघटत्वाभावाभावाभावत्वकस्यनात्तावृ
त्तेवाभावत्वप्रतीतेःप्रमात्वसंभवादतएवसाध्यताघटकसंबंधेनसाध्यवत्त्वबुद्धेर्विषयविधयाप्रतिबंधकतावच्छेदकोयं।स

९ वंधः तेन संबंधेन हेतुसामानाधिकरण्यप्रभावस्याग्राह्यत्वप्रसक्तावपि न क्षतिः ॥ तथाविधसंबंधेन हेतुसामानाधिकरण्याप्रसि
द्धाप्रागुक्तगगनत्वादिहेतौ द्रव्यत्वाद्यभाववत्जातित्वादिरूपादैवाव्याप्तेः । तथापि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिमत्त्वबुद्धि
9 विषयतया प्रतिबंधकतावच्छेदको यः संबंधस्तेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य विवक्षितमिति दोषः ॥ तथा च द्रव्यत्वाभाववति व
जातित्वादिरूपादैवविशेषणतया विशेषणताजातित्वाभाववत्त्वबुद्धिविषयविधया प्रतिबंधकतावच्छेदको यः स्वरूपसंबंधस्तेन जा
तित्वरूपाभावस्याप्रसिद्धिरिति भावः ॥ वस्तुतो व्याप्यवृत्तित्वमत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यत्स्वाधिकरणं तद्वृत्त्यभावस्य तादृश
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावरूपं ग्रंथकृतोऽभिमतं तादृशसाध्यकं च समवायेनात्मत्वादेः साध्यतायां ज्ञानवत्वादिके
समवायेनात्मत्ववति समवायावच्छिन्नात्मत्वाभावस्य केनापि संबंधेनावृत्तेः । तथा च तादृशसाध्यक एव नोपादेयं सत्ता ।
वान् जातेरित्यादौ पुनरूपादेयमेव समवायेन सत्त्ववतिस्पंदादौ समवायावच्छिन्नसत्ताभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन व
र्तमानतया सत्तादौ नेदृक्व्याप्यवृत्तित्वाभावात् व्याप्यवृत्तितानिघटकस्य स्वाधिकरणवृत्तित्वस्य संबंधसामान्येन प्रविष्टत्वा ए(म० ६
देतद्ग्राह्यार्थमेव समवेतत्वैव व्याप्यवृत्तीत्यर्थं । तस्य संबंधविशेषानियंत्रितत्वात् व्यभिचारादिस्तु संबंधेन वृत्तित्वनियाम
ष्ट्र

कथं तेनात्मत्वादेरपि नव्याप्यवृत्तितादशानिरीति ध्येयं॥ सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिविशि
एणं ष्टहेतुमत्तानिश्चयोत्तरानुमितौ नोपादेयं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यांशे तज्ज्ञानकत्तावच्छेदकेनोपादेयं साध्यसाधनभेदेन
कार्यकारणभेदेन व्याप्तेः कारणतावच्छेदकव्याप्तेर्भेदात् भिन्नत्वादित्यपि वदंति॥ एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगिव्या
प्तीनां भेदे व्यैक्यमिति न व्यमते वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यादिसामान्याभावमादाय व्याप्त्यसंभवात्। अतिव्याप्तिवारणमे
व प्रयोजनमाह॥ तेनेति॥ न च विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमि
ति वाच्यम्॥ ज्ञातौ विशिष्टसत्त्वव्यभिचारज्ञानदशायामपि विशिष्टसत्त्वधर्मिकजातिमन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावा
प्रतियोगित्वविरहाच्च॥ किंचित्त॥ यथाश्रुते व्याप्तेरियं विवक्षिते तु घटान्यत्वविशिष्टसंयोगवान् द्रव्यत्वात्। घटपटसंयो
[illegible] संयोगोभयवान् घटपटान्यतरत्वात् इत्यादावतिव्याप्तिबोध्या। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते तत्रातिव्याप्त्यसं
भवादाह॥ मतत्वेति॥ प्राञ्चस्तु विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात् मतत्वे
त्यादिसाध्यान्तरं तत्र च मतत्वे आत्मान्यत्वे सति विशेषगुणवत्त्वं मतत्त्वम् अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तदुभयं वा माप्य [illegible]
ज्ञाने विशिष्टसत्त्वसाध्यकानुमितिप्रसंगस्यैव प्रकृते अतिप्रसंगपदार्थत्वात्। विशिष्टसत्त्वस्यापि [illegible] व्याप्यवृत्तित्व

१० एवे

10

५ नचविरुद्धयोरुभयत्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वोपविरुद्धयोर्मूर्तत्वमूर्तत्वाद्योरुभयत्वावच्छिन्नाभावो विशिष्टाभावएवेतिवाच्यं ५
घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेनतदुभयाभावसत्त्वात्तस्याहृ॥नचेति॥वाच्यमित्यन्वयः॥तदभावःमूर्तत्वमूर्तत्वोभयाभावश्चसह
जतेदुति॥प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रवेशेऽपीत्यर्थः॥ननूभयत्वस्याविशिष्टत्वातिरिक्तत्वेऽपिसहजतः प्रतियोगिव्यधि
करणस्यविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकमेवोभयत्वमनोनातिव्याप्तिः।विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्योभय
त्वावच्छिन्नाभावानतिरेकादतआह॥नवेति॥तदवच्छिन्नाभावउभयत्वावच्छिन्नाभावश्चतदवच्छिन्नाभावात्‌वैशिष्ट्यावच्छिन्ना
भावात्‌ लिङ्गव्यत्ययेनअनतिरिक्तत्वमनुषज्यतेतथाचातिरिक्तएवेतिभावश्च निचान्यत्रोभयाभावस्याविशिष्टाभावातिरिक्तत्वे।
(यप्रयुक्तेमूर्तत्वविशिष्टमूर्तत्वाभावस्यैवतदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसमनियताभावयोर्वाघवेनैकत्वादिति)
(वाच्य) तावतापिहेतुमत्तोयावद्देशप्रतियोगितान्नयानधिकरणात्वंनादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यमूर्तत्वमूर्तत्वोभयत्वे
ऽनपायादतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादितिभावः॥उभयत्वस्येति॥प्रत्यक्षसिद्धत्वादितिपरेणान्वयश्च॥तथाचविरुद्धयोरेकसमा विरुद्ध
नाधिकरणयोरप्युभयत्वमतिरिक्तमेवविरुद्धाविरुद्धस्यद्वीयप्रतीत्योः समानाकारत्वानुभवात्‌मूर्तत्वमूर्तत्वयोर्विरुद्ध राम
त्वमत्रमदृशायामप्युभयत्वस्यप्रत्ययाद्वेतिभावश्च॥नचेति॥वाच्यमित्यग्रेणान्वितं॥तत्रमूर्तत्वमूर्तत्वोभयवांस्तित्यत्रवा। १०

उभयत्रैवोभयत्वप्रतीतेः२

मूर्तत्वादिसादे१

वा   स्य

प्तिरेवेतितथावत्तस्यत्वस्यतयात्तेद्वौरराप्ययासोऽनुचितइतिभावः॥तथाचैयीति॥उभयत्वाश्रयैमत्तेत्वस्यमनसिसत्वेऽपीत्य
र्थः॥तथाचहेतुमत्वावच्छेदेनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तास्यादएवव्याप्तिरतोनैतत्क्षुद्रमितिभावः॥तिमतिव्याप्यभावस्यव्य
भिचारनियतत्वात्तव्यभिचारंग्राहयतीति॥नेतिअत्रेति॥तज्जेत्वाश्रयेमनसीत्यर्थः॥ननुवह्न्यादिभेदमादायाव्याप्तेः प्रतियोग्यसमानाधि
करणपदेनैववारणादत्यन्तपदंव्यर्थमतआह॥अत्यंतपदंचेति॥अत्यंताभावत्वानिरूपकंयत्प्रतियोगित्वंतदाश्रयत्वेव्यधिकरणप
विवक्षायाःफलमाह॥अन्यथेति॥तद्वेदस्यस्वसमानाधिकरणाभावान्तरभेदस्यस्वरूपानतिरिक्ततयेति॥अनवस्थाभयेनेत्या स५
दिः॥दुर्लभत्वायत्तेरितिहेतुसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैवस्वात्मकभेदप्रतियोगित्वात्भावान्तरंतत्समानाधिकरणत्वादितिभा
वः॥नित्यभावस्वरूपाभावस्यैवप्रतियोग्यसमानाधिकरणंपक्षत्वमितिवाच्यं॥तस्यापिस्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वा
त्॥अभावमात्राधिकरणकेउक्ताभावमात्रप्रतियोगिकोपिविशिष्टाभावाघनात्मकोऽभावोऽधिकरणभिन्नोनैवनेतावघटा
अग्रेविवक्षणीयस्यसाध्यताघटकसंबंधेनप्रतियोग्यसमानाधिकरणपदस्यवह्निमान्धूमादित्यादौघटाद्यभावेसत्वात्तत्रस
त्वाव्याप्तिः॥किंतुस्वरूपसंबंधेनाभावस्यसाध्यतायामेवेतिस्वापिसमप्रसिद्धत्वमपहायदुर्लभत्वमुक्तं॥अत्यंताभावत्वा

११ निरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षायाः फलमाह ॥ सर्वेषामिति ॥ भावभेदस्येति । तत्त्वस्वीकारादाह अभावसाध्यकइति
॥ तथा च घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ पटत्वसमानाधिकरणस्य निरूपकप्रतियोगिव्यधिकरणगोत्वाद्यभावस्य घटभेदभिन्नत्वात्ता
॥ दृशभेदस्य च गोत्वाद्यभावरूपत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव घटभेदत्वमित्यव्याप्तिरिति भावः ॥ संप्रदायरहस्यस्वरसेतद्बीजं तूक्त ।
विवक्षायामपि सर्वेषां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकेणायद्वैक्षणा । द्वित्वमित्वविशिष्टस्वाभावात्मके
नप्रतियोगितासमं सामानाधिकरण्यात् अभावसाध्यकाव्याप्तितादवस्थ्यं ॥ यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणं
तु हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रवेशेऽप्यर्थमेवात्यन्तपदमिति ध्येयं ॥ गोध्वंसवत्त्वेनेति । प्राचीनमतेऽत्यन्ताभा
वस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वात् गवात्यन्ताभावस्य गोध्वंसविरोधित्वादित्याशयः । न च दैशिकविशेषणतया यत्र गोध्वंसस्याधि
करणं तत्रैव गवात्यन्ताभावस्याविरोधात् कालिकसंबंधेन गोध्वंसवत्यपि प्रलये नदत्यन्ताभावसत्त्वे बाधकाभावान्नातिव्या
प्तिरिति वाच्यं ॥ प्राचां मतेऽनन्तत्वादिदेशस्येव कालस्यापि दैशिकविशेषणतया ध्वंसवत्त्वात् । अन्तरावच्छेदकसंयुक्तका राम
लेविशेषणतया वायुनाशाधीनवायुस्पर्शनाशस्य ग्रहः शब्दाभिपतायां मिश्रैरुक्तः । यद्यप्येवमपि नातिव्याप्तिसंभव ११ मोहितः१

साक्षात्कारः१ गवादिः२

वृत्तितायामवच्छेदकत्वं न त्वधिकरणत्वमिति प्राचां मते संबंधसामान्येनैव तस्य विशेषगुणानधिकरणत्वान्मनोन्यद्यदमितित
भवे२ मंस्यंतरावमथवच्छेदकतासंबंधेनैव मनसो विशेषगुणवत्तायाः सत्वेन मनोन्यद्वैयर्थ्यापत्तेः ननु स्वमते दिक्कालयोरीश्वरान
तिरिक्तत्वात्तत्र व्याप्तिरेवेत्यत आह जातीति न च जाते व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादेव नातिरिक्तत्वा
त्तु व्याप्तिरेवेत्यत आह जातीति न च जाते व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादेव नाति व्याप्तिरिति वाच्यं सम
वायेनाव्यापकत्वग्रहदशायामपि संबंधसामान्येन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वज्ञानात्समवायेन जात्यनुमितायां
रेव प्रकृतेतिव्याप्तिर्यदार्थे त्वाज्जात्यादेरपि प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहादत्रातिव्याप्तिं योजयति साध्यमन्येति विशेषणतादिकेतौ
कालिकी च गगनकार्थेति समवायस्यापि स्वात्मक एव स्वरूपःसंबंधः इति तत्रापि जात्येकार्थ्यसमवायोस्तीत्याशयः भावत्वात्समवेतत्वादि
त्यपि केचित्प्रतियोगितेति तथा च सत्ताभावाद्यभावस्य जात्यंशेन समवायसंबंधेन घटादेः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वादत्रातिव्याप्तिः । नन्वेता
दृशायत्किंचित्संबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावोक्तौ वह्निसामान्याभावस्यापि धूमवत्पर्वतावच्छेदेन महानसीयसंयोगे
न प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसामान्येन तथात्वोक्तौ च जाति
[redacted]

१५ मज्जातित्वादित्यादावतिव्याप्तिः समवायेन ज्ञात्यभावस्यैवतादात्म्येनज्ञातिमद्भेदत्वात्तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबं
धेन यज्ज्ञातिसंबंधितद्वृत्तित्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यं स्वप्रतियोगित्वं यादृशसंबंधावच्छिन्नं तादृशसंबंधेन प
13 प्रतियोगिसंबंधितद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात्संयोगसामान्यावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगितायामहानसीयसंयोगत्वादिविशिष्टा
नवच्छेदकत्वाद्वह्न्यभावस्य पर्वतादौ महानसीयसंयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेपि च व्याप्तिविरहादिति ध्येयं ननु समम
वायाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावमादाय धूमादावव्याप्तिवारणार्थमग्रे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वं निवेशनीयं तथा
च कपिसंयोगावत्त्वात्तादात्म्येन साध्यतायामेतद्वृक्षत्वादव्याप्तिर्भेदमात्रस्यैव स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेन प्रतियो
ग्यधिकरणत्वाप्रसिद्धेरत्र हि संबंधिवेतितत्त्वघटयति · भवतिचोति · च तादात्म्येन वृक्षमात्रस्यैव व्याप्यवृत्तित्वात्तादृशसंबंधेन सा
ध्यतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादियमयुक्तमिति वाच्यं समवायाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगवद्भेदस्य वृक्षादौ स्वयमंगीकारा राम॰
त्तादात्म्येन कपिसंयोगवतो व्याप्यवृत्तित्वात्तन्न चैवं प्रतियोग्यनधिकरणाहेतुमन्निष्ठाभावेत्यादिमणिग्रन्थे व्यप्रतीका १५
त्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसंबंधिनस्तत्र वृत्तित्वावच्छिन्नभेदकूपविशिष्टहेतुमद्वृत्तित्वस्यैव तन्न्यकाव्यत्वा

संबंधे

नववक्त तत्तादात्म्येनापि न कस्यचित्प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वं मतो यथाश्रुतमेव सम्यक् केचित्तु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभा
वप्रतियोगितायां यद्धर्मावच्छिन्नत्व यत्संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावः इत्यादिविशेषणमात्रानिष्कर्षस्यतादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचा
रिणापत्ति व्याप्तिरतः प्रतियोग्यनधिकरणत्वं परित्यज्य प्रतियोग्यसंबंधित्वमवश्यं तत्र निवेश्यमित्याशयेन संबंधित्वमुक्तमित्या
हुः ननु कपिसंयोगाभावस्यापि गुणादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्कपिसंयोगीतत्वादित्यादावव्याप्तिरतआह तद्विशि
ष्टस्येति प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्येत्यर्थः तथा च हेतुमन्निवृक्षादौ संयोगावच्छिन्नत्वाभावविशिष्टः संयोगाभावो
नास्तीति नाव्याप्तिः विशिष्टनिरूपिताधेयत्वमथ निविष्टमित्याशयेनेदं यद्वा तद्विशिष्टस्येत्यस्य हेत्वधिकरणेऽन्वयस्तत्र च षष्ठ्यर्थो
ऽधिकरणत्वं तेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्याधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तद्वृत्तित्वमभावे वाच्यमित्यर्थः पद्या। यत्र
पि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं हेतुविशेषणीकृत्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टो यो हेतुस्तदधिकरणावृत्त्यभावस्य प्र
तियोगितानवच्छेदकत्वं व्याप्तिरुच्यते तावतैव संयोगीतत्त्वादित्यादौ व्याप्त्यसंभवः वृक्षस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टहेत्व
धिकरणत्वाभावात् तथापि कंमेणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः इत्ययमर्थस्तस्यासेनैव हेतुसमानाधिकरणा

नाव्याप्तिसंभावना २

१६ भावस्यैव विशेषणतां प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वदलं मत एतावान्मयासदंशस्य वैयर्थ्यं ननु भेदस्य व्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिस
16 मानाधिकरणभिन्नत्वोक्तेर्यैव प्रागुक्ताव्याप्तिवारणासंभवे तद्विशिष्टस्योक्तत्वादिकं विफलं मत आह तद्वृत्तीति प्रतियोगिमद्वृत्ति
भिन्नत्वमित्यर्थः अत्रेति अस्वरसादित्यन्वयः नन तद्भाववत्त्वमिति तथा च संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः ननु संयो
गाभावे गुणत्वेन संयोगसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिबलात् द्वेगुणावच्छेदेन संयोगाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाव
५स्क सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह प्रतीतेरिति उक्तप्रतीतेः संयोगाभावनिष्ठसंयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावमेव
गुणत्वं च गाहत इति भावः वक्ष्यति मूलकारः नेत्यत आह पि हेत्वधिकरण इति तेन कपिसंयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्य
वच्छेदकीभूतगुणाद्यवच्छिन्नत्वेपि कपिसंयोगीतत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः ननु हेत्वधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकीभूतहेत्वधिकरणवृत्तित्वं तच्च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्व राम
विरहादप्रसिद्धं गुरु तत्त्वे चेत्यत आह प्रतियोग्यनधिकरणेत्यादिकस्यापि दीति अनधिकरणमिति यदेणान्वयः तद्घटकतो १६
तिप्रतियोगिमत्त्वं तदन्तरेत्यर्थः स्वमते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयित्वान्न तत्साध्यकसत्त्वादिकं सद्धेतुत्वात् साध्या

त्व२

तरमाह द्रव्यत्वाभावेतियद्यपिद्रव्यत्वाभावस्यव्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यकेप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तंनचात्रका
लिकसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावःसाध्यःसचगुणाद्यवच्छेदेनकालेऽव्याप्यवृत्तिरितिवाच्यंतथासतितस्यकेवलान्वयित्वान्
त्साध्यकसत्वादेःसद्धेतुत्वेनतत्रातिव्याप्तेरुपन्यासानौचित्यात्तथापिसत्वहेतोद्रव्यत्वाभावस्यव्यभिचारधीदशायामपिप्रति
योगिसामान्यानधिकरणसत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकंद्रव्यत्वाभावत्वमित्याकारकव्यापकताभ्रमात्अनुमित्यापत्ति
रेवात्रातिव्याप्तिशब्दार्थःवस्तुतोद्रव्यत्वाभावस्यापिनप्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वमितिध्येयंप्रथमेसाध्येतिव्याप्तिंग्राहयतिसाध्याभा योज५
ववतइतितत्प्रतियोगीतितस्यसंयोगात्मनःसाध्याभावस्ययःप्रतियोगीसंयोगविशेषाभावस्तद्वत्वादित्यर्थःद्वितीयेतिव्याप्तिं
योजयतिनित्यत्वादीतिनित्यत्वादिविशिष्टंयद्द्रव्यत्वंतदभावात्मकोयःसाध्याभावस्यप्रतियोगीतदधिकरणत्वातसाध्या
भाववतोद्रव्यस्येतिपूर्वेणान्वयःननुविशिष्टद्रव्यत्वाभावोनद्रव्यत्वस्वरूपस्यसाध्याभावस्यप्रतियोगीकिंतुविशिष्टद्रव्य
त्वस्यैतिद्रव्यत्वंप्रतियोगिव्यधिकरणमेवेत्यतआहस्वाभावेतिस्वंनित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वंनचानित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वा
भावस्याभावोनविशिष्टद्रव्यत्वंविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वयाजन्यद्रव्योपिनित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्याभावोनास्तीतिप्रती

२१ तिप्रसंगात्तु किंतु निष्ठैकत्वैकैकत्वादिकमेवेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यं विशिष्टाधिकरणतायाः प्रतीतिनियामकतयैवातिप्रसंगमं
गेद्व्यत्वमपेक्ष्य नित्यानंतसंख्यापरिमाणादीनां दृशाभावत्वकल्पनायां गौरवात् अभावाभावस्यैव प्रतियोगित्वमिति सिद्धं
वा२ तप्रमादाच्च ननन्वेवमपि मिलिताभावानां स्वाश्रयतत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टं यत्त्वं तदभावात्मकस्वप्रतियोगिना सह समा
नाधिकरणत्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिः एकमात्रवृत्तीनां गुणाद्यात्मकाभावानामपि पर्वेक्षणा वा
17 वृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य योऽभावस्तादृशप्रतियोगिना सार्द्धं सामानाधिकरण्यात् न न च वक्ष्यमाणरीत्येवं दृशः प्रसिद्धा गगनाद्य
भावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणात् तस्यापि नित्यवृत्तित्वविशिष्टे योगगनाभावस्तदभावात्मकेन स्वप्रतियोगिना समाना।
धिकरणत्वात् गगनाभावस्यैव संयोगादिसंबंधेनाभावत्वावच्छिन्नाभावतया एवं दृशः प्रसिद्धापि तस्य प्रतियोगिव्यधि
करणत्वासंभवाच्च एतेन नित्यत्वादिविशिष्टस्य गगनाद्यभावस्य योऽभावस्तदभावत्वेन गगनाभावस्य तस्य केवलाच
यितया जन्येपि नित्यत्वविशिष्टस्य गगनाभावस्याभावो नास्तीति प्रतीतिप्रसंगात् किंतु मिलितत्वादेरेव तत्पर्याप्तत्वमित्युक्तावा राम०
पि नानिमित्तोरद्दतिवेद्यत्र न व्याः यथाश्रुतस्य प्रागुक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्धाव हिमान्धमक्षिका २१

—सर्वत्रासंभवस्यादलो१

दैवं संभवोतोयत्किंचित्त्वप्रतियोगित्वं यादृशसंबंधावच्छिन्नं तादृशसंबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्या
नधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव लक्षणे
प्रवेशनीयं तथाच सद्धेतुस्थलवद्द्रव्यत्वाभाववान्सत्वादित्यत्रापि संयोगेन घटाद्यभावस्वप्रतियोग्यधिकरणस्त
दीयघटनिष्ठप्रतियोगित्वं यादृशसंयोगसंबंधेनावच्छिन्नं तादृशसंयोगसंबंधेन साधनवतो द्रव्यस्य तदीयप्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वात् न चैवमपि तदीयस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
त्वस्याप्रसिध्या न दोषसंगतिः यद्वेक्षणावृत्तित्वादिविशिष्टस्य घटाद्यभावस्याभाव एव तत्त्वासिद्धेरिति प्राहुः। स्वावच्छेदक
संबंधावच्छिन्नस्वनिरूपकाभावप्रतियोगिसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये परसं
बंधावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावइत्यग्रिमलक्षणाभिप्रायेणेदं। संयोगेन घटाद्यभावस्यैव प्रतियोगिवै
यधिकरणपसौ त्वस्यादित्यपि वदंति। प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकमात्मत्वे विरुद्धमतं कपिसंयोगसा
मान्याभावः अत्र वृक्षादावनुत्पत्तिनाशावच्छेदेन गुणसामान्याभाववत्वाद्वृक्षत्वादिकं यदि तथापात्मत्वं च हेतुरेतो॰पद्य

१८ पिवक्षादेः स्वसमवेतकपिसंयोगसामान्यस्वरूपाभावप्रतियोगिनः समवेतसामान्याभावस्य द्रव्यमात्रसमवेताभाव
स्यचानधिकरणत्वाद्भूत्वादेरपिहेतुतायामव्याप्तिः संभवत्येवतथापिसत्ताद्रव्यत्वयोरेवसमवेताभावद्रव्यमात्रसम
18 वेताभावयोरभावत्वंसाध्यवान्नतुकपिसंयोगाद्यात्मकसमवेतमात्रस्यतथात्वंगौरवादित्याशयः गुणसामान्याभावस्यसं
योगप्रतियोगित्वमाविष्कर्तुंगुणानामित्युक्तं तत्प्रतियोगितेति· कपिसंयोगीयप्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः नचगुणसामा
न्याभावस्याभावोद्रव्यत्वमेवलाघवान्नतुगुणाः गौरवादतः संयोगप्रतियोगित्वंनगुणसामान्याभावस्येतिवाच्यं· घटादा
वुत्पत्तिदशायांगुणसामान्याभावस्यैवसत्वेनद्रव्यत्वस्यतदभावत्वासंभवाद्भावाभावस्यप्रतियोगित्वनियमाच्चेतिभा
वः यादृशेति· तथाचगुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगितायाअवच्छेदकंयद्गुणसामान्याभावत्वंहेतुसमनस्तदवच्छिन्ना
नधिकरणत्वेपिकपिसंयोगाभावत्वस्यतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नतद्रूपेणसाध्यतायामात्मत्वहेतोर्नाव्या एम
प्तिः। द्रव्यत्वाभाववानात्मत्वादित्यादौतुद्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वंयद्धेतुमन्तत्तन्निष्ठाभावस्यतादृशप्रतियोगि १८
तावच्छेदकमेवद्रव्यत्वाभावत्वमतोनातिव्याप्तिरितिभावः नचवह्निमान्धूमवत्त्वादित्यादौतद्वह्निसंयोगसंबंधेनसाध्यता

४ निरुक्ताधिकरणत्वाभाववत्त्वं च हेतुमतो ४ ४ तत्साधकएतत्वादौ ४

यामव्याप्तिः तत्संबंधावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगिनस्तेन संबंधेनाधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यं यत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसंबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्त्वं हेतुमतस्तेन संबंधेन
तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि विवक्षितत्वात् घटत्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्यैव तत्तद्व्यक्तिनिरूपितसंयोगसंबंधावच्छि
न्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसंबंधेनाभावस्य हेतुमति सत्त्वेन तादृशसंबंधेन घटाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंभवात् तादृ
शाभाववत्त्वं चैनिरवच्छिन्नविशेषणताया एव वाच्यमतः कपिसंयोगाधिकरणत्वाभावस्य वृक्षवृत्तित्वेपि नाव्याप्तिः अत्र च प्रतियोगिताव
च्छेदकधर्मेणावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन ग्राह्यं तेनायःपिंडस्यापि कालिकसंबंधेन धूमवत्त्वविशिष्टंजनगादित
स्य संयोगेनाधिकरणत्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेन तदवच्छिन्नत्वनिवेशे तु प्र
तियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन ग्राह्यत्वसमवायाविषयितासंबंधेन रूपत्वावच्छिन्नस्य सा
नादेः पृथिव्यादौ समवायेनाभावसत्त्वाद्रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् वस्तुतः सा[illegible]संबंधेन रूपत्वावच्छिन्नस्य तादृ
दृः पृथिव्यादौ समवायेनाभावसत्त्वाद्रूपवान्पृथिवीत्वादि ध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्व

१९ तन्निरूपितस्वरूपसंबंधेनैव निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावः साध्यतावच्छेदकधर्मे वक्तव्यः तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ पत्र
दि२ वह्नित्वं निरूपितसमवायादिसंबंधेन वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वं तत्र तादृशसंबंधावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयं अत्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे तादृशप्रतियोगिताश्रयाधि
करणीभूतयद्यद्व्यक्तिनिष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वमेव
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वमित्यस्यार्थो बोध्यः तेन धूमवान्वह्नेरित्यादिप्रतीतेरवश्यकॢप्ताभिः पर्वतत्वचत्वर
त्वादितत्तद्धर्मविशिष्टधर्मत्वावच्छिन्नाधिकरणताभिरेवोपपत्तौ धर्मत्वाद्यखंडधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावात् धू
मादिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं पर्वतत्वादिकं तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः
वत्व धूमाधिकरणतत्तद्व्यक्तिभेदकूटमादायैव धूमसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यसंभवादिति राम
ध्येयं ननु अत्र प्रतियोगित्वं नातिरिक्तः पदार्थः प्रतियोगित्वादिकं तु स्वरूपसंबंधविशेष इत्युक्तत्वविरोधात् किंतु स्वरूपसंबं १९
19 धविशेषः स च यदि प्रतियोगिरूपः तदा वह्निमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रासंभवः यदादिस्वरूपस्यैकस्यैव घटाद्यभावप्रतियोगित्व
स्व

स्यपरत्वसमवेतत्वज्ञेयत्वाद्यवच्छिन्नतयातादृशावच्छेदकीभूतत्वेयत्वाद्यवच्छिन्नस्यहेतुमतिसत्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा
प्रसिद्धेः नवप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपमेवप्रतियोगित्वमित्यदोषः समवायेनवह्नेः साध्यत्वेधूमादावतिप्रसंगात समवायावच्छिन्नव।
ह्न्यभावस्यवह्नित्वस्वरूपंयत्प्रतियोगित्वंसमवायवत्संयोगाख्यापितद्वच्छेदकसंबंधतयास्वावच्छेदकीभूततादृशसंबंधेनसाधनवतं प्र
तियोग्यनधिकरणत्वाभावात्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किंचित्संबंधेनप्रतियोग्यनधिकरणत्वोक्त्यातद्वारणेतुसंयोगेनवह्निसा
ध्यकेधूमादावव्याप्तिः समवायावच्छिन्नवह्न्यभावस्यैवसमवायेनप्रतियोगिव्यधिकरणस्यवह्नित्वस्वरूपंयत्प्रतियोगित्वंतस्यैवसंयोगसंबंधे
५५ नावच्छिन्नत्वादितिचेदत्रवदंतिप्रतियोगिस्वरूपमवच्छेदकस्वरूपंवायत्प्रतियोगित्वंतदपिकस्यचिदभावस्यकेनचिद्धर्मेणसंबंधे
नचावच्छिन्नंव्यवहारविषयात्तुसर्वेणापिधर्मेणसंबंधेनवासमवायावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगित्वंसंयोगसंबंधावच्छिन्नमित्यादिव्य
५२ वहाराभावात् तथाचयदभावीययत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनतदभावीयतत्प्रतियोगित्वनिरूपितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नसं प
बंधित्वंहेतुमतस्तदभावीयतत्प्रतियोगित्वनिरूपितावच्छेदकताशून्यत्वंसाध्यतावच्छेदकेविवक्षितमित्यदोषः यत्प्रतियोगितेत्यपहा
ययादृशप्रतियोगितेत्यभिधानादेवतादृशार्थलाभान्नन्वप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपंयत्प्रतियोगित्वंतदाश्रयंयदभावीययादृशप्र

पदि १ ता १

२० तियोगितावच्छेदकसंबंधेनात्तस्माद्वीयताद्दशप्रतियोगिताभावावच्छिन्नस्यानधिकरणात्वंहेतुमत्तद्ग्त्येवसम्यक्प्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नानधिकरणात्वप्रवेशोव्यर्थइतिवाच्यंवह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः हेतुमन्मात्रस्यैववह्निधूमोभयत्वावच्छिन्ना प्याप २
भावप्रतियोगिमत्वादित्यस्मदुक्तचरणाःप्रात्यसामानाधिकरणपदइतियरामपीयाद्यसाध्यसामानाधिकरणाद्यर्थः संबंध
ति विशेषेणैवसाध्यसाधनयोःसामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितिःतद्विप्रबंधवात्तयेवविशेषस्यहेत्वाभासत्वमितिमतेनेदंपरिहृत
येनकेनापिसंबंधेनसाध्यसाधनयोःसामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितिःस्वव्यापकसाध्यसंबंधितामात्रंवाव्याप्तिःव्यापकत्वेद
त्वेसाध्यसाधनयोःसंबंधविशेषप्रवेशादेवातिप्रसंगभंगादितिविभाव्यतेतदापतमश्शेसाधनस्यानुमित्याबसाध्यस्यप्रात्यंघप
20 त्पक्षधर्मतावच्छेदकधर्मेणासार्धेसामानाधिकरण्यंतत्रप्रविष्टोयादृशःसंबंधस्तयथैवबोध्यःधूमवान्वह्नेरित्यादौमहानसीय
संयोगेनसद्वृत्तौसंयोगमात्रेणहेतुमत्तामादायाव्याप्तिःएवंद्रव्यत्वसाध्यकेघटानुयोगिकसमवायेनसत्वादित्यादौतोःसम गम
वायमात्रेणतद्वृत्तामादायापीत्यतोयःसंबंधस्तमपहाययादृशःसंबंधस्तद्युक्तेसाध्यस्यचेतिप्रात्यसामानाधिकरण्येप्रवि २०
ष्टस्तपन्वयः धूमाधिकरणेतत्तत्संयोगेनवह्निसामान्याभावसत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतोत्रापियादृशेत्युक्तंते

नसंबंधेनयोहेतुमात्रित्यस्यफलमाह धूमसमवायीति प्रतियोगितायाइति अवच्छेदकत्वेपि वह्नित्वस्येत्यन्वयः साध्यस्य चेत्यादेः
फलमाह धूमसंयोगीत्यादिनन्तु तादात्म्येन गवादेः साध्यत्वे सास्नादावव्याप्तिः तत्र साधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितायाः सा
ध्यताघटकतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वे मानाभावस्य स्वयमेव बौद्धाधिकारटिप्पण्यामुक्तत्वात् एवं धनी चैत्रत्वादित्यादौ त्वव्यापि
यामकस्वामित्वाख्यसंबंधेन साध्यतायामपि तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः तत्राह यद्वेति यद्युप्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधेन तद्धेत्वधिकरणप्रवेशः पुनः प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षायामगौरवात् यद्वेत्यादिकल्प इति तत्र
संबंधान्तरावच्छिन्नत्वतत्र हेतुप्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटघटितत्वेन यद्वेत्यादिकल्पस्यैव गुरुत्वात् इत्याहुः संबंधभेदेन साध्य
तावच्छेदकसंबंधेन ननु संबंधविशेषेण साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यप्रवेशे तादात्म्येन हेतुसाध्याभावेऽव्याप्तिः तत्संबं
धेन साध्यसाधनयोरधिकरणाप्रसिद्धेः तत्राह एवं स्थित इति संबंधविशेषनिवेशोस्थित इत्यर्थः सामानाधिकरण्यं द्वित्वादि
पदेन हेतुसामानाधिकरण्यनिविष्टहेत्वधिकरणत्वस्य परिग्रहः प्रयोजनमाह तथा चेति धर्मिरतापीति तादात्म्येन व्याप्यत्वं व्या
पकत्वं च निर्वहतीत्यर्थः अन्यथा तादात्म्येन हेतोः साध्यस्य चाधिकरणाप्रसिद्ध्या न तन्निर्वाहः इति भावः पोऽन्योन्याभावप्रतियो

ध्यतायात न्नइमेऽव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिनोवद्धिकरणतदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगि
र प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपिताविशेषणताविशेषणसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन [illegible] प्रतियोगिवृत्त्याधि
करणताविशेषणतावा [illegible] तादृशप्रतियोगि [illegible] धिकरणत्वसामान्याभावस्य [illegible] थाकालिकादिसंबंधेन सर्वस्यैव हेतुमत्ता प्रतियोगि

२२ ऽभावइत्येववक्तुमुचितं अन्योन्याभाववत्वनिवेशवैयर्थ्यादिति ध्येयं॰ तदनवच्छेदकवह्निमत्वेति। वह्निमत्वं वृत्त्यधिकरणत्वं॰ तद्व्यधि
करणाव्यक्तीनां भेदेपि अभिन्नमेवेत्याशयेन॰ अत्र साध्यसाधनयोरिवतदीयसंबंधयोरपि भेदेन व्याप्तभेदतादात्म्येन हेतुसाध्यस्थ
लेहेतुनिष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यतादात्म्यमेव व्याप्तिर्वक्तुमुचिता लाघवादिति वदंति॰ एवमिति॰ सामानाधिकरण्यादौ संबंधि
21 त्वनिवेशे कृते इत्यर्थः॰ धर्मिण्यादि इति वक्तव्ये इत्यर्थः॰ तथाचाग्नौ सास्नावत्वाद्वह्निमान्धूमवत्तद्यादौ तादात्म्यसंबंधेन व्यापकताऽयोगा
प्यतावैपि साध्यन इति भावः॰ नन्वत्र तादात्म्येन धर्मिणो धर्मव्याप्यतायामपसिद्धांत इत्यत आह अत एवेति॰ धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वा
देवेत्यर्थः॰ तत्रत्तत्र व्यतिरेकादिग्रंथेन न समवायेन जलादेः पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वयत्तयेवत्तद्ग्रंथसंगतिरित्याशंक्यात्तथास
तिपृथिव्याञ्जलादिभेदसाधनार्थं तदुपन्यासोनस्यात् व्यापकाभावेन व्याप्यताघटकसंबंधावच्छिन्नव्याप्याभावस्येव सि
द्धेरित्यस्वपि निरस्तं तत्पूर्वं कपरिहरंति यथाचेति॰ पक्षविशिष्टेति॰ पक्षविषयकेत्यर्थः॰ प्राचांमते पक्षविशेष्यकज्ञानस्य
वयक्षप्रकारकज्ञानस्यापि कारणत्वात्) धूमवत्पर्वतइति वह्निधीरित्यन्वयः॰ महानसेसंयोगेनेति॰ ननिवेतइत्यन्वयः। राम०
नसंयोगावच्छिन्नाभावानुमितौ भासनप्रतीतेरर्थः॥ निवर्त्ततेचेति॰ धूमइति पूर्वेणान्वयः॰ तादात्म्येनैवेति॰ समवायेन व्याप्य २१

त२

तायांतसमवायेनजलस्यापत्यंताभावएवासिध्येरितिजलभेदसाधनार्थंतत्तद्रूपावतारोनस्यादितिभावः नन्वेतावतापितादात्म्या
वच्छिन्नजलाभावःसिद्धोनतुजलात्यंतान्याभावइतितदोषतादवस्थ्यमतआहयएवंचेति धर्मिणोधर्मव्याप्यत्वेप्राचांसंवादमुपन्य
स्यधर्मिणोधर्मिव्याप्यत्वेतमाहअस्यमेवचेति धर्मिणोव्यापकत्वेयुक्तिमप्याहअतएवचेति धर्मिणोधर्मव्यापकत्वादेवचेत्यर्थः नै
इ वंयंगौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वस्यसास्नायाःशुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात्समवायेननिरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैवभविष्यतिसा
ध्यवत्स्यावृत्तित्वरूपायाअपिव्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रेवाच्यत्वादतस्तादृशानुमित्यहेतोर्धर्मिणोव्यापकत्वस्वीकारोऽनु।
त चितइत्यरुचेः गोत्वत्वेति गोत्वत्वंगवेतरावृत्तित्वंतथाचगवेतरावृत्तित्वरूपायागोत्वव्याप्तेर्ज्ञानादृशायामुत्पन्नायामयंगौरित्यनु इ
मितेर्गोत्वाद्विधेयकत्वासंभवात्गोविधेयकत्वमेवेतितदनुरोधादवश्यंधर्मिणोव्यापकत्वंवाच्यमितिभावः ननुगोःसाध्य
व्याप्ति॰ त्वेपिगोत्वहेतुमत्तानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकेधियोऽनुमितिहेतुत्वात्तत्रचधर्मितावच्छेदकविधयैवगो
त्वत्वग्रहस्यापेक्षितत्वात्तदग्रहेगोविधेयकानुमितिरप्यनुपपन्नेत्यतआहआदाविति आदिनापक्षधर्मतापरिग्रहः तथाचग
वेतरावृत्तित्वव्याप्तेःसास्नाव्यापकतावच्छेदकतायाहेधर्मितावच्छेदकत्वयोगात्स्यादिति ध्वौव्योपितच्छिशिष्टस्यपक्षेनयक्षयमेता

रूप१

२२ धीमत्त्वेनैवायं गौरित्यनुमितेर्गोविधेयकत्वमावश्यकमिति तदनुरोधेनैव तादात्म्येन व्यापकत्वं वाच्यमित्याशयः। यत्तु शुद्धगोत्वाव
च्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्वनिष्ठविशेष्यताकमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुरतो गोत्वत्वाग्रहेऽपि गोत्वे सास्ना
दिव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसंभवाद्गोसाध्यकानुमितेर्नानुपपत्तिः अभाववैशिष्ट्यकप्रत्यक्षस्येवाधिकरणतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते
22 र्हेतुत्वादिति मतं तत्तुच्छं व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतया तादृशव्यापकताग्रहस्यानुमित्यहेतुत्वात् आस्यां यात्वयुक्त्या शुद्धगो
त्वविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्वविशेष्यताकस्य प्रतियोग्यनधिकरणताहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुत्वाद गि
यं गौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्यनुपस्थितावपि गोत्वरूपधर्मे साध्यकत्वस्य दुर्वारतायेतेरिति दिक्।। प्राञ्चस्तु गोतादात्म्यस्य सास्ना
व्यापकत्वग्रहादेव गोसाध्यतादात्म्येन सिद्धिसंभवान्न तदनुरोधेन गोसाध्यतादात्म्येन व्यापकत्वस्वीकारो युक्तः संबन्धान्तरव्यापक
त्वग्रहादेवमवधिनोऽनुमितेर्मिश्रादिसंमतत्वात् तत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामिति गोतादात्म्यत्वाद्यग्रहदशायामि घ
त त्यर्थः इत्याहुस्तच्चिन्त्यं गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामित्यस्य गोत्वत्वेनाग्रहे यस्मादिति वृत्त्यन्त्या गोत्वबाधनिश्चयदशायामित्यर्थः तथा राम
च तदानीमयं गौरित्यनुमित्यर्थं धर्मितो धर्मे व्यापकत्वमवश्यं स्वीकार्यं अन्यथापि वह्निमान् गौरिति सिध्यतीति परे तात्पर्यः गोत्वेति २२

रेकादिति॰ तादात्म्येनेत्यनुषज्यते॰ एवं चेति॰ सामानाधिकरण्यादौ संबंधित्वान्निवेशे वेत्यर्थः। संयोगत्वेन संयोगमात्रस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधत्वे वृत्यनियामकसंयोगस्यापि तत्त्वं सर्वसिद्धमतो मात्रपदं॰ संबंधरूपत्वेति॰ अन्यथा तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि ६
ताकाभावाप्रसिध्या गगनादेः पृथिवीत्वादिव्यापकत्वं दुर्धरमेव स्यादिति भावः। तादृशसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि वृत्ती
यकत्वानुसारेण व्यापकत्वमेवादर्शयति॰ साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति॰ तथा च संबंधांतरावच्छिन्नघटाद्यभावमादाय एवं लक्षणास
मन्वय इति भावः। द्रव्यत्वस्य गगनासंयुक्तविभ्वंतरे तद्व्यभिचारित्वादुक्तं तत्र माह पृथिवीत्वादीति॰ व्यापकत्वमपीति॰ गगनादी
तिपद्वैगगनान्वयं नन्वेवं निरुक्तव्याप्तिज्ञानाद्धूमो गगनवानित्यनुमितिः प्रमा स्यादत आह सिद्धिरपीति॰ तथैव वृत्यनियामकसंयो
गेनैव॰ तथा च तादृशसंबंधेन गगनानुमितेः प्रमात्वमिष्टमेवेति भावः। तेनासंबंधित्वादिति॰ येन संबंधेन साध्यसामानाधिकर
ण्यं परामर्शे भासते तेनैव संबंधेन साध्यानुमितेः फलत्वादिति भावः। सामानाधिकरण्यधियो हेतुत्वस्य तदंशे संबंधविशेष
निवेशस्यानंगीकारमतेप्याह अव्यापकत्वाच्चेति॰ तेनेत्यनुषज्यते॰ तथा च तादृशसंबंधेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वं गृह्य
ते तेनैव संबंधेन साध्यसिद्धिः फलं॰ अतो वृत्तिनियामकसंबंधेन व्यापकत्वासंभवादेव न तेन साध्यस्यानुमितिरिति भा

२२ वः।मनुवृत्तिनियामकसंयोगेनापिगगनस्यपृथिवीत्वादिव्यापकत्वंदुर्वारंतौद्दशसंबंधेनगगनसंबंधप्रसिध्यागगना
भावस्यप्रतियोगिव्यधिकरणात्वाभावात्तादृशाभावांतरप्रतियोगित्वस्यचगगनादावसत्वादतआह व्यक्तीत्यादिः तद्वृत्तिनि
23 यामकसंबंधेनगगनादेरव्यापकत्वंतथाचनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेत्यादिनावक्ष्यमाणप्रतियोगिवैयधिकरण्य
पि०४ वृत्तिनियामकसंबंधेनगगनाभावेस्त्वास्यतीतिभावः।कालिकसंबंधेनगोत्वादौसाध्येघटादिकालोपाधिमात्रवृ
त्तिघटत्वादिहेतौनाव्याप्तिः भिन्नकालीनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैवघटादौप्रतियोगिवैयधिकरण्यसंभवा
नु५ दातआह अथैवद्व्यतिरिक्तेति। पृथिव्यादिवृत्तिद्व्यतिरिक्तेतिज्ञेयाप। गगनादेःकालत्वविरहादेवमुदासादितिध्ये
यं।।कमोत्मकत्वंकालस्यापिभिन्नकालीनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रसिध्यातन्मात्रवृत्तिस
त्त्वादिहेतौनाव्याप्तिरतस्तुरमेद्रमपदंतथाविधकालत्वादावप्युक्तदिशानाव्याप्तिःयोमात्रपदंनादशधर्मसामान्यकाव रम
त्वादेःसमवायादिनाव्यापकत्वसंयोगाद्यव्याप्यहेतौःघटमतेउक्तविशेषणानेति। कालिकविशेषणतेत्यर्थः व्याप्य २२
वृत्तिप्रमेयत्वादेः प्रतियोगिवैयधिकरणापिघटितमेवकालिकसंबंधावच्छिन्नव्यापकत्वंसंभवत्यतउक्तंअव्याप्य

ये

[redacted]

वृत्तीति· तादृशसाध्यं च घटादिकं द्रव्यत्वादिकं च तद्वृत्तोपि कालस्य तदनधिकरणादिशावच्छेदेन कालिकसंबंधाव।
च्छिन्नतदभाववत्त्वात्· नत्वेवंविधो वाच्यत्वादिः तदनधिकरणदेशाप्रसिध्द्यात् तदवच्छेदेन कालिकसंबंधावच्छिन्नवा
घ च्यत्वाभाववत्त्वं दैशिकविशेषणतया कालस्य संभवादिति भावः। नव्यादिति· तथा च कालो घटवान् महाकालत्वादि
त्यादौ व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिरिति भावः। प्रथमविवक्षानुसारेणादोषं संगमयति· स्वावच्छेदकेति· प्रतियोगिताव
च्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः· काले महाकाले तत्संबंधावच्छिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसंबंधावच्छिन्नत्व।
स्यासंभवादित्यर्थः। अथ द्वितीयविवक्षानुसारेणाह तेन संबंधेनेति· साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसंबंधेनेत्य
घ ४ र्थः। ननु महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभः· न चात्र विशेषणताविशेषशब्देन दे
महाकालनिरूपितविशेषणताया एव विवक्षितत्वात् एतादृशसंबंधेन निरुक्तप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरि
त्वाभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यासंभव इति वाच्यं· तथापि सति कालवृत्तिधर्मस्य तादृशविशेषणतया कि
मपि व्यापकं न स्यादित्यस्यैवमभ्युपेत्य ॥ छ द्रव्यातिरिक्तेत्यादिग्रन्थाभिधानस्य संदर्भविरोधापत्तेः· स्वरूपसंबंधेन गगना

महाकाले ४ मात्र

२४ देर्वात्तिमत्त्वे त्वित्यग्रिमग्रंथविरोधप्रसंगाच्च महाकालीयविशेषणतानियामकतया देर्वात्तिमत्त्वेपि तादृशसंबंधसामान्येम
तार हाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहान्नादृशघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तक्रमेणाप्रतियो
गिव्यधिकरणत्वसंभवेन एवं मतस्यैव सम्यक्त्वादिति चेन्न इदानीं महाकालान्यत्वविशिष्टो घटः कालो यं महाकालान्य
त्वविशिष्टघटवानित्यादिप्रतीत्या महाकालस्यापि तत्तत्कालोपाध्यवच्छेदेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटवत्त्वादन्यथो
क्तप्रतीत्याः खंडकालस्य विशिष्टघटवत्त्वावगाहनेन स्वरूपमात्रस्यैव महाकालेऽसत्त्वप्रसंगात् इदानीं तदानीमित्या
दिप्रतीतिव्यतिरेकेण महाकालविषयिण्याः प्रतीतेः स्वरसतः क्वाप्यसत्त्वात् न चैवं खंडकालस्याधिकरणत्वे
मानाभावः घटध्वंसविशिष्टः कालः घटवद्भिन्नः इत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनैव खंडकालस्य तथात्वास्थिति
सिद्धान्तानुसारिपंथाः ॥ यत्तु महानसीयवह्नित्वेन वह्निर्घटोभयत्वेन वा अवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूम गम
समानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वेप्यक्षतमिति व्याप्तिभियाऽवश्यं साध्यतावच्छेदका २५
घटको यः साध्यवृत्तिधर्मः तदनवच्छिन्नैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगिता निवेशनीया प्रत्येकमु

मयत्रयपर्याप्तिसंबंधेनासत्तोधर्मस्यतादृशसंबंधेनोभयवृत्तित्वासंभवेऽप्युक्तेनमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्या
प्त्यधिकरणाभिन्नत्वस्यनिवेशायोगात् एवं च प्रकृते महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगिता।
याः साध्यतावच्छेदकाघटत्वेन महाकालान्यत्ववैशिष्ट्यरूपसाध्यनिष्ठधर्मेणावच्छिन्नत्वात्तादृशप्रतियोगिताकाभा
वमादायनप्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्यप्रसिद्धिसंभावनापीतिप्राहुः तच्चिंत्यंप्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौहेतुसमा
नाधिकरणतादृशप्रतियोगिताकाभावाप्रसिध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् वस्तुतो यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशि
ष्टस्यानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यत्रावच्छेदकवैशिष्ट्यमवश्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनैव वाच्यम् अ
न्यथा तत्तायाःपिटस्यापि कालिकसंबंधेन धूमत्वविशिष्टं यद्वह्न्यादिकं संयोगेन तदधिकरणतया धूमवान्वह्ने
रित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः इत्थं च यत्र समवायेन घटत्वादिविशिष्टस्य कालिकसंबंधेन साध्यता तत्र महाकाला
न्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमप्रसि
द्धं स्वरूपसमवायाभ्यामेव तत्र तथात्वात् विशिष्टनिष्ठप्रतिसमवायानभ्युपगमात् तन्मते तादृशाभावमादाय न प्रसिद्धिसं भ्र

२५ भवतीति ध्येयं॰ केचित्तु॰ साध्यसाधर्म भेदेन व्याप्तेर्भिन्नत्वाद्विशिष्टसाध्यकस्थले एव यादृशप्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः इत्यादि वक्तव्यं अविशिष्टसाध्यकस्थले तु यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतु
25 मतः तत्रैव लाघवात् तथा च शुद्धघटस्य साध्यतायां महाकालस्य विशिष्टघटस्याभावोपि प्रतियोगिसमाना
धिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्वरूपैकत्वाद्यवान्तरप्रतियोगिस्वरूपात्तेषामनेकत्वेन गौ।
रवात् तेनैव प्रतियोग्यनधिकरणतामादाय संयोग्येतत्वादित्यादौ व्याप्तिरित्याहुः॰ तच्चिन्त्यं॰ कालो घटवान् महाका
लत्वादित्यादौ व्याप्तिवारणार्थमेवाविशिष्टसाध्यकस्थलेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्व
प्रवेशस्य प्रामाणिकत्वात्॰ एवं च किंचित्कालत्वाविशिष्टेति॰।। सा च भौममते माशंक्य निरावच्छेन चेति वाच्य
मिति परेणान्वयः तादृशसंबंधेनेति॰ साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः॰ इदं चाव्यापकत्वस्य प्रतियोगिवृत्त्यार्जि राम
तेन तादृशपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधपरत्वे पुनरग्रे प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्ना या २५
न्या तादृशसंबंधेनेत्यस्य पुनः समाहृतत्वादीति॰ विषयता या वृत्तिनियामकत्वे सत्त्व वत्ति घटादौ ज्ञानाभावस्य सहज
न्या

तएव प्रतियोगितावैयधिकरण्यं संभवत्यतः संयोगसामान्यस्य चेति। नातिप्रसंग इति। ज्ञानवान् संयोगवान् वा सत्त्वादित्यादौ
नातिप्रसंग इत्यर्थः। समवायवृत्तित्वसामान्याभावस्य संयोगाद्यभावात् तदुक्तौ तिव्याप्तिवारणमेव यत्किंचिदित्यस्यापि प्रयो
जनमित्यवधेयं। प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य फलमाह। भूतत्वेति। स्वयं मनसः स्वं इति मूर्तत्वभूतत्वोभयमाध्य
कस्थले त्वस्य सद्धेतुतामाशंक्याह गुणकर्मान्यत्वेत्यादि विशिष्टं तद्द्वयं मनोगुणयोः क्रमेणान्वितं इदं च विशिष्टस्यान
तिरिक्तत्वे विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधेयत्वस्य चातिरिक्तत्वमित्यभ्युपेत्य यथोभयत्वस्य एकविशिष्टापरत्वे भूतत्वमूर्त रूपत्वे
त्वोभयगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तयोरतिरिक्ततया तयोः सहजत्वएव मनोगुणाधेयत्वतित्याप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट
त्वभिधानस्यासंगतत्वापत्तेरिति ध्येयं॥ सामान्यपदस्य फलमाह संयोगसामान्यं चेति। तथा च संयोगी द्रव्यत्वादित्या
दावव्याप्तिवारणार्थमेव सामान्यपदमिति भावः॥ विशिष्टस्येति। विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्येत्यर्थः। तथा च विशि
ष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। ननु तादृशसंबंधावच्छिन्नयत्किंचिद्वृत्त्यधिकरणावृत्तितानवच्छेदकप्रति
योगितावच्छेदकत्वं सामान्यकांतेन विवक्षितमतो नोक्तदोष इत्यत आह समवायेनेति। ननु समवायेन जातेर्वोप्यह।

निष्ठाधिकरणतानिरूपक २

२६

26 टी॰

त्तित्वात्तत्साध्यकेप्रतियोगिवैयधिकरण्यमेवनदेयं·देयंचाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्तौसाध्यतावच्छेदके
व्याप्यवृत्तितानवच्छेदकत्वंविशेषणमतोनतत्रत्यलक्षणास्यैवात्रेतिव्याप्तिरत्नआह संयोगादीत्यत्रविशिष्यनिरूपि
ताधेयत्वस्यतित्तित्वोपगमेस्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावव
द्वृत्त्यधिकरणायांकिंचिद्वृत्तित्वनिवेशसामान्यकृत्वस्यविवक्षणान्नकोपिदोषइत्यस्मद्गुरुचरणाः।नव्यास्तुसाध्यता
वच्छेदकसंबंधेनप्रतियोग्यधिकरणायायद्वृत्त्यधिकरणंकोयोयत्तद्भिन्नत्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यंवाच्यमतो
गगनाभाववमादायैवप्रसिद्धेनकोपिदोषः।नचैवंपर्घसंबंधेनयद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणंतत्तत्संबं
धाभ्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेवत्राघवाद्व्याप्तिरस्तुतथाचघटवान्महाका
लत्वादित्यादौसमवायेनघटाघभावोपिप्रतियोगिव्यधिकरणः संभवतीतिवाच्यंघटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्य राम॰
त्ववान्घटत्वादित्यादावव्याप्तिः केनापिसंबंधेनहेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासंभवादिति। २६
प्राहुःतादृशसंबंधसामान्यइत्यस्यपूर्ववदर्थोबोध्यः बुधि(त्र)स्तुसाध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्यइत्येवपाठःविवक्षित

त्वादिति॰ अभावांतर्भावार्थं येनेत्यादि॰ तथाच साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिक
त्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावसत्वादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकाव।
च्छिन्नसामानाधिकरण्यंव्याप्तिरित्यर्थः॰ संबंधसामान्येऽत्युक्तौ कालिकसंबंधे धूमप्रतियोगिकत्वायःपिंडानुयोगिकत्वोभयसत्वा
द्धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकेति॰ समवायेन संयोगेन साध्यतायां जातिमत्वादावतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेद
कीभूतसमवायात्मकधर्मे समवायावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वोभयसत्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वाद
तःसंबंधपदं॰ यद्धर्मावच्छिन्नसंसर्गताकप्रकृतसाध्यानुमितिःफलंतद्धर्मावच्छिन्नसामान्यइतितदुपलितार्थः घंसंयोगपदेनाप्यसं ठीय
योगेवाहेतुमन्महानसानुयोगिकत्ववन्हिप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतः प्रथमं सामान्यप
दं॰ तथाच महानसीयवन्हिसंयोगएवतादृशोभयाभावविरहान्नाव्याप्तिः संयोगसामान्यएवचहेतुमत्संयोगत्वकानुयोगिकत्व
धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्यादौनातिव्याप्तिः संयोगसामान्यएवसमवायनिष्ठस्य
पर्वतानुयोगिकत्वस्यवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्यचद्वयोरभावसत्वान्नथैवाव्याप्तिरतः सामान्योभयेति॰ तादृशोभ

२१ याभावस्यस्वरूपसंबंधेनबोध्यः तेनसमवायादिनातदुभायाभावस्यसंबंधमात्रेसत्त्वेपिसद्धेतौनाव्याप्तिः।एतद्घटवान्कालोन
रीयतत्तद्घटत्वादित्यादौएतद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टतद्घटानुयोगिकत्वाप्रसिद्धेरभावांतरमादायातिव्याप्तिःगग
21 नप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगिकत्वाप्रसिध्यागगनाभावमादायप्रसक्ताव्याप्तिवारणायसंभवस्वस्यापादोनिरुक्त
वि प्रतियोगिकत्वविशिष्टयत्किंचिद्धेत्वधिकरणानुयोगिकत्वसामान्याभावंपरित्यज्यतदुभयसामान्याभावइत्यर्थः।नचयादृशप्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबंधसामान्येहेत्वधिकरणायत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वविशिष्टसाध्या
वच्छेदकसंबंधत्वस्यतथाविधसंबंधसामान्येवायादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्यव्यतिरेकः।तादृशप्र
तियोगितानवच्छेदकत्वमेवसाध्यतावच्छेदकस्यकथंनोक्तमितिवाच्यं।द्रव्यवान्प्रमेयत्वादित्यादौसंयोगेनसाध्यतायाम
तिव्याप्त्यापत्तेःप्रमेयानुयोगिकसंयोगसामान्यस्यैवद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनसाध्याभावस्यलक्षणाघटकत्वा
दितिध्येयं।एवंचकालिकसंबंधसामान्येमहाकालानुयोगिकत्वसत्त्वेपिगगनप्रतियोगिकत्वविरहाद्गगनाभावएवंघ राम
टवान्महाकालत्वादित्यादौप्रतियोगिव्यधिकरणतयाप्रसिद्धेरितिभावः।ननुहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगि २१

गो

कत्वंयदितद्वृत्तित्वंतदाधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिःधूमप्रतियोगिकस्यापिसंयोगस्यकालिकसंबंधेनायोलकवृत्तित्वात्तया

दिवसाध्यतावच्छेदकसंबंधस्यसंसर्गतानियामकोयःसंबंधस्तेनहेत्वधिकरणावृत्तित्वमेवतदनुयोगिकत्वंतदासंयोगेनद्रव्यसाध्यसा

ध्यतायांद्रव्यजात्यन्यतरत्वादावतिव्याप्तिःजातौसमवायेनद्रव्यत्वप्रसिद्धेःनचसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये

निरूपकोभयाभावत्वंविवक्षितंतत्रचहेत्वधिकरणावृत्तित्वंस्वरूपसंबंधेनैववाच्यमितियांप्रतंअत्रतद्वृत्यादिवक्ष्यमाणान्यथाऽ वै

तिप्रसंगात्समवायस्यैकत्वेपितदवच्छिन्नद्रव्यत्वाधिकरणतायांनिरूपकोभयाभावसत्वेनद्रव्यंजातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावादिति

चेन्नासंयोगःपर्वतेवन्हेःसंबंधःनतुवन्हौपर्वतस्येत्यादिप्रतीत्याहिकिंचिदनुयोगिकत्वंकिंचित्प्रतियोगिकसंबंधत्वमनुभवसि

स्त द्धंक्वचिच्चसंयोगादौनतूभयंचतत्वस्वरूपसंबंधविशेषोऽतिरिक्तोवेत्यन्यदेतत्तथाचसाध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येनिरूपकप्रतिये।

गि प्रतियोगिकसंबंधत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकसंबंधत्वोभयाभावस्यविवक्षणाद्द्रुमसंयोगस्यापियोगत्वकी

नुयोगिकसंसर्गत्वविरहादेवनातिप्रसंगःतत्रयथाप्रत्येकविशिष्टधीनियामकस्यैवतदनुयोगिकसंबंधत्वात्एतेनवन्हिमा

न्वाहृदत्वादित्यादावतिव्याप्तिःपर्वतेनवन्हिसंयोगस्यवन्हिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतवन्ह्यनुयोगिकत्वोभयाभा

वविरहेणावह्निसामान्याभावस्यलक्षणाघटकत्वादित्यपास्तं॥ एवंतद्वह्निसंयोगस्यहेतुमद्वह्निवृत्तित्वेपिवह्न्यनुयो
गिकसंबंधत्वाविरहेणानयोर्न्ताहृशोभयाभावसत्वान्नदंत्वव धातव्यं॰ यत्रैकसंयोगव्यक्त्यायत्यद्वयोः परस्परविशिष्ट
धीः प्रमातत्रतयोरेकस्मिन्संयोगेनसाध्येतदीयरूपादेर्व्यभिचारितायतिव्याप्तिः तदुभयसंयोगस्यानिरूपकोभयाभा
वविरहादिति॥ यत्किंचिदित्यस्यफलमाह धूमसंयोगइति॰ अन्यथावह्न्यधिकरणमहानसानुयोगिकत्वधूमप्रतियो
गिकत्वोभयस्यैवधूमसंयोगेसत्वेनधूमाभावस्यप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावाद्धूमवान्वह्नेरित्यव्याप्तिप्रसंगस्यादि।
तिभावः। वस्तुतस्तत्र यद्विरहादित्यत्रापि॰ निरुक्तपदस्यवृत्तित्वात यत्फलमाह चैत्रान्यत्वेति॰ निरुक्तपदानुक्तौ चैत्रान्यत्वाविशि।
ष्टेनदंडवानेतद्दंडादित्यत्र चैत्रहस्तेतद्दंडसंयोगेस्वचैत्रान्यत्वविशिष्टेतद्दंडाभावप्रतियोगिप्रतियोगित्वहेत्वधिकरणोभ क
तचैत्रानुयोगिकत्वोभयाभावविरहात्ताहशदंडाभावस्यलक्षणाघटकतयातिव्याप्तिः स्यात्॰ तदुपादानेतुचैत्रान्यत्व रामo
विशिष्टेतद्दंडत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याभावादेवतदुभयाभावसंभवइतिनातिव्याप्तिरितिभावः॥ यद्विशिष्टप्रतियोगिता १८
प्रत्याश्रयेनानैवनत्वेकेतिमतंतदाचैत्रान्यत्वविशिष्टदंडत्वावच्छिन्नंयत्तचैत्रोयहस्तेदंडनिष्ठप्रतियोगित्वंतदाश्रयप्रतियो

गिकत्वहेत्वधिकरणीभूतवैशानुयोगिकत्वोभयाभावस्यसंयोगसामान्यएवसत्वान्निरुक्तपदंविनापिनातिव्याप्तिःसंभवती
नितन्मतसाधारणायेनातिव्याप्तिरक्षार्थमुक्तमेतदिति·दंऽसामान्यस्यहेतुत्वेएतद्दंऽप्रतियोगिकसंयोगसामान्यएवदंशंतस्या
तप धिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावादेवोभयाभावसत्वादितिव्याप्तिविरहःस्यादतोहेतावेतदितिसंयोगेनसाध्य
तैयांनिरुक्तपदव्यावृत्तिमुक्त्वासमवायेनसाध्यतायांतामाहगुणकर्मान्यत्वेतिद्रव्यसमवायस्यनानात्वाभिप्रायेणतस्यैक
त्वेऽतत्रगुणानुयोगिकत्वोविशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वोभयसत्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यात्साध्यतावच्छेदकसंबंधतासामा
न्येतादृशोभयाभावघटितमेवेदंलक्षणमित्यभिप्रायेणावेदवोध्यं।यद्यपियादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वादृशो
वन्हिधूमोभयवान्धूमादित्यत्राव्याप्तिःसंयोगसामान्यएववन्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याधिकरणाय
वैतानुयोगिकत्वोभयाभावसत्वात्तन्नचान्निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यप्रमायांसांसर्गिकविषयत्वमेवनिरुक्त
प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वंवक्तव्यंतच्चपर्वतेवन्हिधूमयोःप्रत्येकसंयोगस्याप्यसत्त्वात्तिनाव्याप्तिःअन्यथापर्वतःसंयोग
नवन्हिधूमोभयवानित्यादिप्रमायाअघटत्वापत्तेरितिवाच्यं·तथासतिअत्रएवेत्यादिनावक्ष्यमाणायावन्हिधूमोभ

२९ यवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तेरसंगत्यापत्तेः वह्निधूमोभयवत्ताग्रमाभिप्रायमकक संयोगमात्रस्यैव हेतुत्वधिकरणीभूतायोगो
वकानुयोगिकत्वाभावेन वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्त्यसंभवात् तथापि साध्यसाधनभेदेन व्याप्ति
29 भेदात् व्याप्यवृत्तिधर्मेण साध्यतावच्छेदकीय रूपसहायया दृशप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभाव
स्यैव प्रवेशात् तत्र तत्त्वाव्याप्तिः नचैवमुभयत्वेन साध्यतायां यंभिचारितापत्तिव्याप्तिः तद्दोषस्यात एवेत्यादिना वह्निधूमो ग्रा
भयवान्वह्नेरित्यादौ ग्रंथकृतैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति। वस्तुतः संबंधस्यैकप्रतियोगिकापरानुयोगिकत्वनियमेन वह्नि
धूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबंधत्वाप्रसिध्यैव तदुभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः न एवं वह्नि ग्रे
धूमोभयवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरप्यग्रेदोस्यान्ते नच वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रकारित्वादावेव तादृशोभयत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिकसंबंधत्वप्रसिद्धिसंभवः प्राचांमते प्रकारित्वादेः संसर्गत्वाभावात्। विशिष्टधीनियामकत्वे
ध्या नत्वादिति ध्येयं॥ नचैवमपि घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिः विषयितासंबंधेन गगनीयत्वनित्यज्ञानानुयोगित्व राम
तोभयसत्वेन गगनाभावमादायापि प्रसिध्यसंभवादिति वाच्यं तादृशसंबंधेन घटपदे व्याप्यवृत्तितया न तत्साध्यके १९
ना

साश्रयादिद्भाव

प्रतियोगितैयधिकरणस्यैवाप्रवेशादिति ध्येयं॥ अत्र ब्रूमः। साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणता
निरूपितस्वरूपसंबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगिता वद्भाव
नवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणेनैव सामंजस्ये निरुक्तप्रतियोगिकेत्यादिखंडशः प्रसिद्धिर्विकला। कालो घटवा
न्महाकालत्वादित्यादौ कालिकसंबंधावच्छिन्नघटाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसंबंधेन पटत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वसामा
न्याभावस्यैव हेतुमतिसत्वेन पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य सुलभत्वात्। एवं यादृशप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबंधसामान्ये साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयो।
गिकसंबंधत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकत्वं नोक्तमिति चिंतनीयं॥ कालस्य जगदाधारत्वप्रवादमनुसृत्याह स्वरूपसं
बंधेनेति। कालिकविशेषणतयेत्यर्थः गगनादेरवृत्तित्वप्रवादस्तु संयोगसमवायपरः तथा चोक्तप्रमात्याविगगनाभा
वो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः। निरुक्तेति। प्रतियोगि
तावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधित्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासामान्यइत्यर्थः तथा

टाद्य१

३० वसंयोगादिनाधूँमाभावमादायैव घटवान्महाकालत्वादित्यत्र संगतिः घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नत्वसंयो
गसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्तेन धूमत्वादिना वह्न्यादिव्याप्यकत्वापत्तिवारणाय सामान्येति· तथा च धूमनिष्ठतद
३० शप्रतियोगितायामेव तदुभयसत्वाददोषः· यत्संबंधेति· समवेपि नः संयोगेन साध्यतायां घटत्वादिहेतावव्याप्तिः साध
नवन्निष्ठस्य समवायेन संयोगसामान्याभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसमवायोभयावच्छेदकतासत्वात्तत्तोधर्मसंबंधा
द्योरुपादानं· तथा च तदभावप्रतियोगितायां धर्मे विधयो समवायेन संबंधविधया संयोगेन चावच्छेदकत्वाभावान्ना
अत्र च व्याप्तिरिति भावः· किंचिद्यादृशसंबंधावच्छिन्नेत्यपि द्रष्टव्यं· प्राचीनैकस्यानुपादेयत्वात्· तेन धूमवानितित्तत्संयोगसंबंधे
नवन्हिसामान्याभावासत्वेपि नाव्याप्तिः· तत्तत्संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संयोगसामान्यानवच्छिन्नत्वात्· संयोग
त्वस्यैतादृशसंबंधत्तवच्छेदकत्वस्य त्वस्यैव तथात्वात्· एवं पदधर्मावच्छिन्नेत्यत्रापि किंचिद्यादृशधर्मावच्छिन्नेति ध हाम्न
तेन दंडमान्दंडि संयोगादित्यादौ तादृशप्रतियोगितायां तत्तद्दंडावच्छेदकत्वसंयोगावच्छेदकत्वोभयवत्वेपि नाव्याप्तिः· प्रमे ३०
यत्वावच्छेदकत्वविशिष्टस्वरूपसंबंधावच्छेदकत्वाप्रसिध्याप्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिरतो विशिष्टाभावमप
वो३

३संबंधाविधयावच्छेदकत्वेनै३

तादृशोभयाभावसत्त्वात्। नचानिरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीययद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्येयत्सं
बंधावच्छिन्नत्वंभावस्तत्संबंधेनतद्धर्मावच्छिन्नंव्यापकमित्युक्तधर्मानवच्छिन्नाभावाप्रवेशेनलाघवादितिवाच्यं।
घटकपिलत्वविशिष्टद्रव्यत्ववानघटत्वादित्यादावव्याप्तेः तादृशद्रव्यत्वभेदमादायकथंचित्तत्रलक्षणसमन्वयेपि
दधित्वविशिष्टप्रमेयवान्स्यूतदधित्वादित्यत्राव्याप्तेः केनापिसंबंधेनहेतुहेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान
धिकरणत्वासंभवात्। तत्रापिदध्यंतरानुयोगिकसमवायादिसंबंधेनहेतुमतः प्रकृतसाध्यानधिकरणत्वेऽप्यत्रमे तू
णापिव्यापकत्वंस्ववचीमितिहविभावनीयं। तेनसंबंधेनेति। नचैवंसंयोगेनापिरूपस्यपृथिवीत्वव्यापकत्वापत्तेः
तेनसंबंधेनरूपाभावप्रतियोग्यधिकरणताप्रसिद्धेरितिवाच्यं तथात्वेपितेनसंबंधेनरूपसामानाधिकरण्याप्रसि
द्धैवव्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिविरहात्। यद्धर्मेत्यत्रधर्मस्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपक।
तावच्छेदकत्वेनविशेषणीयत्वाद्वा। नचहेत्वभिमतसंबंधेनसाध्यतायामव्याप्तिः तादृशसंबंधस्याप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वपक्षएवैतन्निरुक्त्यादरात्। निरुक्तप्रतियोगितासामान्येयत्संबंधातिरिक्तसंबंधानवच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छि

३१ न्नत्वोभयाभाववत्त्वसंबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति तन्न युक्तं वृत्त्यनियामकसंबंधेन साध्यतायां व्यभिव्यभि
चारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेः यद्वा स्वावच्छेदकताघटकसंबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधिकरणं ता
31 दृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वयत्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभाववत्तेन संबंधेन त।
स्य द्धर्मावच्छिन्नं व्यापकत्वं विवक्षितं वृत्त्यनियामकसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसं
बंधत्वं सर्वसंमतमेव चैत्रेन पचतीत्यादौ वृत्त्यनियामकेनैव कर्तृत्वसंबंधेन धात्वर्थविशिष्टायाः कृतेरभावस्य चैत्रादावन्व
यदर्शनात् व्यभिचारिणि तु साध्यवत्सामान्याभावप्रतियोगितायामेव तादृशोभयाभावविरहान्नातिव्याप्तिरिति तन्न व्याः
ननुव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेप्युक्तक्रमेणैव व्यापकत्वं निर्वाच्यं अन्यथा दंडिमानित्यादौ दंडित्वादिप्रकारेणाव्याप्या।
त्वानुपपत्तेः न तथा च प्रमेयवान्घटत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः न च प्रकारित्वादौ तत्प्रसि। राम०
द्धिः प्रतियोगितानिष्ठाया एवावच्छेद्यतायाः प्रकृते निवेशनीयत्वात् अन्यथा प्रकारित्वप्रतियोगित्वसाधारणावच्छे ३१
द्यत्वविरहेणाव्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेः (विषयितया च प्रमेयत्वविशिष्टस्य ज्ञानादेरभावप्रतियोगितायां प्रमेयत्वा)

वच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धावपि स्वरूपसंबंधेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेनानवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेरत आह समवायेनेति । ननु स्वरूप
संबंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वेऽपि प्रकृतसाध्यीयसंबंधतावच्छेदकसंबंधसामान्ये तादृशोभयाभाववैशिष्ट्यस्यैव सामान्येऽप्रसिद्धेस्तद्विवक्षणात सर्व
तादृशा ३ देशाघटत्वान्महाकालत्वादिमत्त्वघटीयविशेषणतानां यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेणापराभावस्यैव प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यसंभवात् कालः प्रमेयवान्महाकालत्वादित्यत्र च कालिकसंबंधेन प्रमेयसामान्यस्याव्याप्यवृत्तितया तत्र प्रतियोगिवैयधिक
रण्यस्यैवानुपादेयत्वेन निर्दोषत्वात् । पूर्वकल्पे दोषान्तरमाह अत एवेति । यद्यपि संयोगमात्रस्यैव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिक
त्वविरहाद्वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायैव नातिव्याप्तिसंभवनात् पापि वह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यत्र संयोगस्य वह्नित्वा
वच्छिन्नवह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि समवायस्योभयवत्त्वेन द्रव्यं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजनाविरहेऽपि चे
ति चकारस्तथा मारिक इति प्राञ्चः । वस्तुतः संयोगस्य संबंधमात्रस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाप्रसिद्धावयीत्यर्थः । तथा च संबंधमा
त्रस्यैकप्रतियोगिकापरानुयोगिकसंबंधत्वनियमेन वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसंबंधत्वस्याप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियो
गिकत्वस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि वह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः प्रकारित्वादेः संबंधत्वे मानाभावादिति प्रागवध

०वत्त्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वो ४

३१ यं चितमस्माभिः केचित्तु वन्हेरित्यत्र धूमादितिनास्ति व्याप्तिरित्यनेन तदंशे व्याप्तिर्नास्ति वैतिपाठं कल्पयंतो द्रव्यं जातेरित्यादावपि
व्याप्तिं वन्हिधूमो भयवान् धूमादित्यत्र चाव्याप्तिमेव पूर्वपक्षस्य दोषं संगमयंति ननु स्वरूपसंबंधात्मकप्रतियोगित्वस्य वि
32 शिष्टधीजनकत्वरूपसंबंधताघटकनियमघटितत्वादात्माश्रयत्वमत आह प्रतियोगित्वादिरिति आदिनावच्छेदकत्वपरि
ह ग्रहः न संबंधत्वेनेति प्रतियोगितात्वादिधर्मेतरप्रकारेणाहेतुमन्निष्ठाभावीयत्वप्रकारेणैव वा तत्प्रवेशादिति भावः संयोग
त्वादिनैवेति संबंधविधयेत्यादिः ननु प्रतियोगितात्वमपि स्वरूपसंबंध एवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यं किंच हेतुत्वनियामकसंबंधेन
हेतुतावच्छेदके तेन संबंधेन हेतुसंबंधित्वस्यावश्यं प्रवेशाद् एवेत्यतः संबंधत्वेन निवेशेपि न क्षतिरित्याशयेनाह यद्वेतं चेति विशेष्य
त्वविशेषणतात्वाभ्यां विशिष्टधीविषयत्वस्यैव संबंधतात्वरूपत्वादिति भावः भावभिन्नत्वस्याभावत्वस्य प्रवेशे तु घटत्वाभाव रूप
संता३ वान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरित्याह अभावत्वं चेति इदमिहेत्यादि इदं चान्योन्याश्रयंतताभावत्वयोरभावत्वगर्भतामभिप्रेत्य पतयो राम०
स्तद्गर्भतायां त्वाह तदपीति अभावत्वमपीत्यर्थः अयं भावो र्थः अतिरिक्तविषयतापक्षस्य नैयायिकेनायिके न चित्सद्वीका ३१
रात्स्यद्दृष्टांततात्मकत्वादिति विषयतात्वादित्यर्थः केचित्तु तत्वं तत्ता आदिनावेदंत्वस्योपग्रहात्वेदंत्वयोः पदार्थांतरत्वं विनाद्युतिरिति ॥

आदिनाप्रकारित्वग्रहः १

३३ तत्रैव पर्यवसानादित्याहुः तत्त्वेति प्रतियोगितात्वाधिकरणातात्त्वेत्यर्थः इति सिद्धान्तग्रंथ जागदीश्री संवत १८३९ मिति
माघवदि ८ श्रि मि वार शुकरवार के ॥ श्री ॥ छ श्री छ श्री राम श्री राम श्री राम श्री राम श्री राम श्री राम श्री राम राम राम

33

राम
३३

३३

श्लो० ५०५. बस्ता १५

खंडित

आगदीश्या:

सिद्धांतलक्षणं ३३